

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

О.І. МОТЛЯХ, Є.М. КОРЖ

**ЗАСТОСУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ПОЛІГРАФІВ
ПРИ ПРОФЕСІЙНОМУ КАДРОВОМУ ВІДБОРІ
В ПІДРОЗДІЛІ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ**

Методичний посібник

Київ – 2017

Застосування комп'ютерних поліграфів при професійному кадровому відборі в підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України
[Текст] : метод. посіб. / Мотлях О.І., Корж Є.М. – К. : Освіта України, 2017. – 104 с.

Рецензенти:

Чернявський С.С. – доктор юридичних наук, професор, проректор Національної академії внутрішніх справ,

Усіков І.П. – експерт-поліграфолог, юрист-правознавець, генеральний директор Українського бюро психофізіологічних досліджень та безпеки, член Координаційної ради громадської організації «Колегія поліграфологів України».

Авторський колектив: Мотлях О.І., Корж Є.М.

Схвалено та рекомендовано до друку науково-методичною радою Національної академії внутрішніх справ (протокол № 4 від 21.12.2016 р.)

У методичному посібнику запропоновано систему та організацію професійного «скринінгового» відбору кадрів для Міністерства внутрішніх справ України й Національної поліції України із застосуванням науково-технічного приладу поліграфа.

Викладено генезу та стан спеціальних досліджень з використанням поліграфа. Проаналізовано міжнародний та національний досвід використання комп'ютерного поліграфа у кадровій роботі для професійного відбору кандидатів на обіймання відповідних посад до органів поліції, державної безпеки, розвідки і контррозвідки, а також інших державних інституцій, робота яких пов'язана з секретною інформацією, протидії терористичним актам, боротьби з наркотичними, психотропними речовинами тощо.

Розглянуто деякі теоретико-прикладні питання поліграфологічних досліджень, а саме: психофізіологічних та технічних складових, а також тактико-комунікативної діяльності у використанні комп'ютерного поліграфа.

Розкрито окремі правові, методичні та практичні підходи до специфіки проведення опитувань (досліджень) осіб із використанням комп'ютерного поліграфа.

Наведено додатки, в яких містяться документальні приклади, пов'язані із кадровою «скринінговою» психологічною перевіркою осіб на обіймання відповідних посад у підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України.

ISBN 978-617-7480-29-6

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗА І СТАН ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ КОМП'ЮТЕРНОГО ПОЛІГРАФА.....	8
1.1. Історичні передумови виникнення, становлення та розвитку психофізіологічних досліджень із використанням поліграфа.....	8
1.2. Міжнародний та національний досвід використання комп'ютерного поліграфа.....	15
1.3. Окремі теоретико-прикладні питання психофізіологічних досліджень із використанням комп'ютерного поліграфа.....	24
1.3.1. <i>Психофізіологічні складові як основа спеціальних досліджень із використанням комп'ютерного поліграфа.....</i>	<i>24</i>
1.3.2. <i>Окремі технічні складові комп'ютерного поліграфа та їх особливості.....</i>	<i>32</i>
1.3.3. <i>Тактико-комунікативна діяльності у використанні комп'ютерного поліграфа.....</i>	<i>39</i>
РОЗДІЛ 2. ЗАСТОСУВАННЯ «СКРИНІНГУ» В ПРОФВІДБОРІ КАДРІВ ДЛЯ ПІДРОЗДІЛІВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	46
2.1. Правові та інші засади діяльності, пов'язаної з використанням комп'ютерного поліграфа у виконанні кадрових «скринінгових» перевірок....	46
2.2. Методи поліграфологічного опитування осіб, які отримали широке світове визнання і підтвердили свою ефективність.....	53
2.3. Практичні підходи до проведення психофізіологічного опитування осіб із використанням комп'ютерного поліграфа при відборі в підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України.....	63
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	76
ВИЗНАЧЕННЯ ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ.....	79
ДОДАТКИ.....	87

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

КК України	Кримінальний кодекс України
КПК України	Кримінальний процесуальний кодекс України
КЗППУ	Кодекс законів про працю України
КДБ СРСР	Комітет державної безпеки Союзу Радянських Соціалістичних Республік
МВС України	Міністерство внутрішніх справ України
ОРД	Оперативно-розшукова діяльність
ПФДВКП	Психофізіологічне дослідження з використанням комп'ютерного поліграфа
СБУ	Служба безпеки України
США	Сполучені штати Америки
ЄРДР	Єдиний реєстр досудових розслідувань
УМВС України	Управління Міністерства внутрішніх справ України
ФПГ	Фотоплетізмограма
ЦРУ	Центральне розвідувальне управління
ШГР	Шкірно-гальванічна реакція

ВСТУП

Основою будь-якої держави є стабільність, надійність і безпечність, які реалізуються її керманичами за рахунок грамотної внутрішньої та зовнішньої політики. Вихід України на міжнародний рівень як демократичної, правової та європейської країни також зумовив наших політиків більше приділяти уваги захисту своїх державницьких інтересів. Наразі це виражається у зовнішній стратегії інтегрування України до кращих зразків європейського життя, через внутрішні механізми й відповідні важелі, зокрема за рахунок реформування ключових вітчизняних інституцій, до яких належить й Міністерство внутрішніх справ України та Національна поліція України. Стан сьогодення цих силових структур засвідчує поступальну результативність реформованої діяльності, в якій чільне місце належить використанню поліграфа у виконанні завдань, поставлених перед ними державою. Отримані результати від застосування цього науково-технічного приладу в багатьох питаннях дають можливість прийняти справедливі, у тому числі й кардинальні рішення. Усе це викликано тими складними процесами, які відбуваються в нашій країні й не лише, і пов'язані з військовими сутичками та протистояннями, переділом світу, загрозам основ національної безпеки тощо. З урахуванням сучасної транскордонної злочинності, геополітичної й криміногенної ситуації, яка склалася у світі, постала нагальна потреба у виробленні спільної стратегії боротьби з міжнародним тероризмом, з охороною потенційно небезпечних, оборонних, військових та інших об'єктів. Більше того, значна розгалуженість транспортних магістралей, що зв'язують Україну з іншими державами, вимагають кардинальних, якісно нових, ефективних і термінових заходів спрямованих на підвищення безпечності нашої країни, які не можуть бути реалізованими без надійного людського ресурсу. Хоча, слід визнати, що останнім часом в Україні спостерігається тривожна тенденція до зниження рівня показників людського фактору, і це проявляється у використанні окремою категорією індивідуумів подвійних стандартів, матеріальної вигоди, корупції, зневаги до державних і суспільних інтересів. На це все має бути звернута увага з боку держави і, зокрема її компетентних органів та структур у прийнятті відповідних рішень. У першу чергу, це стосується особового складу силових структур, працівників правоохоронних органів, співробітників та службовців, які мають доступ до державної таємниці, охорони потенційно небезпечних та стратегічних об'єктів, державотворчих процесів, розподілу фінансових ресурсів тощо. Запорукою безпеки й успіху в цьому процесі є кадрова безпека, яка має реалізовуватися з можливістю системного використання поліграфа. Варто наголосити, що сучасні вітчизняні психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа та їх результати доволі системно знаходять відображення саме в таких напрямках діяльності: при відборі кандидатів для заміщення вакантних посад (кадрового «скринінгу»), спеціальних (внутрішніх) перевірок та службових розслідувань, а також виконанню окремих завдань в межах досудового та судового провадження. Виходячи з актуальності цього

методичного посібника найбільший інтерес для нас становить саме професійний кадровий «скринінг», спрямований на відбір осіб у підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України.

За даними соціологічних досліджень, проведених вітчизняними провідними компаніями, серед кандидатів на службу до силових структур віком від 18 до 35 років відмічається значне зростання кількості осіб з асоціальними проявами поведінки, схильних до суїциду, з утилітарною мотивацією до роботи та тих, що заздалегідь планують зловживання своїм службовим становищем, мають або мали зв'язки з кримінальними структурами та інше. У цих осіб відзначається загальне зниження рівня морально-етичних принципів та норм поведінки, збільшення кількості випадків вживання ними наркотичних та психотропних речовин, зловживань алкоголем, у тому числі зафіксовано навіть хронічний алкоголізм серед самих кандидатів. Дослідження та аналіз цього питання вказують на зміну сутності у мотивації громадян до вступу на службу (роботу, навчання) в силові структури, і мають чітко виражену негативну, споживацьку, егоїстичну спрямованість. Таким чином, підвищується вірогідність проникнення в підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України осіб, що не відповідають сучасним вимогам на кшталт надійності людського фактору як гарантії правопорядку в державі.

Вважаємо, що оптимальним, достовірним, об'єктивним і найефективнішим способом такої діяльності є впровадження поліграфа в процедуру професійного кадрового «скринінгового» відбору кандидатів у ці державні інституції спеціального призначення, що дозволяють спеціалісту-поліграфологу беззаперечно виявляти в особи ймовірно приховану інформацію, яку в інший спосіб отримати не становить можливості.

З позиції напрацювань міжнародної практики, поліграф розглядається як «прилад неоціненної допомоги».

Досвід Національного центру поліграфологічних досліджень США та статистичні розробки, зроблені цією установою, демонструють ефективність використання поліграфів із подальшим підтвердженням отриманих результатів на рівні 95-97%.

Що ж до самого психофізіологічного опитування індивідуумів із використанням комп'ютерного поліграфа, то – це є комплексною процедурою, основу якої становлять технічні засоби, програмне, математичне та інформаційне забезпечення, спеціальні тести (опитувальники), розроблені поліграфологом з урахуванням апробованих загальноновизнаних методик, що дає можливість отримати спеціалісту беззаперечні науково обґрунтовані дані, важливі для вирішення питання по суті їх виникнення. Тобто, створює можливість спеціалісту-поліграфологу виявити в особи приховану інформацію незалежно від її бажання. Що ж до самої процедури, то наприклад, в США, перевірка надійності людського фактору вирішується шляхом професійного кадрового «скринінгового» відбору, у формі планових та позапланових поліграфологічних тестувань. При планових перевірках проводять, як правило, тільки поліграфологічне опитування, причому їх регулярність регламентована

відомчими нормативними актами. Позапланові перевірки проводять у випадках посадових змін, переведення на інші посади, проведення службових розслідувань та ін.

Натомість в Україні професійний кадровий «скринінговий» відбір кандидатів на службу (роботу, навчання) у силові структури проводиться частково, і без системного застосування спеціальних поліграфологічних опитувань. Більше того, підходи і технології планових та позапланових перевірок особового складу в Україні і США суттєво різняться, зокрема як в питанні їх регулярності, так і в питанні часткового ігнорування посадовцями необхідності використання для цих потреб поліграфів, внаслідок чого значно знижується ефективність, повнота та достовірність кадрових перевірок щодо надійності людського фактору.

Переконані, що проведення перевірки даних, наданих кандидатом на службу (роботу, навчання), шляхом спеціальної перевірки традиційним методом не завжди дає можливість отримати об'єктивну і вичерпну інформацію про асоціальні вчинки, біографічні та спадкові особливості особи. Запровадження поліграфа у професійний кадровий «скринінговий» відбір кандидатів на обіймання ними відповідних посад у державні інституції спеціального призначення значно підвищить надійність отриманих інформаційних даних, що убезпечить роботодавців й державу від непередбачуваних наслідків. При цьому практично відпаде необхідність у проведенні традиційної спеціальної перевірки, як правило, досить тривалої за часом, але не завжди ефективної за результативністю.

У сучасних умовах розвитку нашої країни, в тій обстановці, що склалась навколо України, в стані реформування вітчизняних силових структур, різні відомства змушені вирішувати проблему потреби в поліграфах та спеціалістах такого гатунку самотужки. Приємно констатувати той факт, що в системі Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України домінує думка відносно розширення поліграфологічної діяльності за рахунок створення власних спеціалізованих центрів психологічного забезпечення з можливістю не лише проведення такого рівня досліджень, а й з підготовкою своїх спеціалістів-поліграфологів та перепідготовкою і підвищенням професійного рівня кадрів такого гатунку для потреб вітчизняної правоохоронної діяльності.

РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗА І СТАН ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ КОМП'ЮТЕРНОГО ПОЛІГРАФА

1.1. Історичні передумови виникнення, становлення та розвитку психофізіологічних досліджень із використанням поліграфа

У різні періоди перебування людей в общинах, колективах, громадах поставало питання щодо виявлення і викорінення брехні, як ганебного явища, що побутовало в суспільстві у найрізноманітніших її формах і проявах. Основою лукавства і брехні людини були й залишаються матеріальні цінності та блага, нажива, жага влади, кар'єризм, страх викриття і покарання тощо. Тобто у кожному з випадків брехня в людини має індивідуальне відображення. Історії відомі приклади, коли суспільство, всупереч об'єктивним законам свого розвитку, намагалося викоринити брехню, застосовуючи іноді навіть радикальні способи боротьби з цим соціальним злом. До прикладу, в староацтекському законі Мондемузи 1-го, людина-брехун каралася смертю або скаліченням окремих частин тіла. Однак – це не дало своїх позитивних наслідків. В історичних джерелах різних держав зафіксовані відомості власних підходів до перевірки людини на брехню. Ці методи традиційно передавалися з покоління в покоління і вдосконалювалися з розвитком науково-технічного прогресу. Своєрідними індикаторами, які фіксували зміну поведінки особи через окремі подразники людського організму, були різні підручні засоби, окремі речі вжитку, побутові пристрої і навіть продукти харчування. У I тисячолітті до н.е. в Китаї особі, яка підозрювалася у вчиненні злочину, клали в рот сухий рис або ж рисове борошно й вислуховували її по суті справи. Той, хто не міг проковтнути крупу, визнавався винним у вчиненому злочині. Обґрунтовувалося все тим, що в людини зменшувалось слиновиділення через внутрішній страх, викликаний ризиком можливого викриття брехні й понесення покарання за вчинений злочин. Подібними були детекції брехні у Середні віки в Англії, Іспанії та Франції, де застосовувалась так звана судова скиба (хліб або хліб із сиром), яка в 1150 р. була навіть офіційно визнана католицькою церквою як одна із форм інквізиції. Так, за фізіологічними ознаками контроль слиновиділення в людини вважається практично первісним методом виявлення брехні. У Стародавній Індії під час проведення допиту підозрюваній особі пропонували одночасно з її відповіддю вдаряти в гонг. Якщо вона чітко відповідала на поставлене питання, удар у гонг був одночасно ритмічним, якщо ж особа, відповідаючи, вагалася чи говорила неправду, її ритм збивався і удар у гонг не збігався з часом виголошення інформації. В одному з папірусів індійських Вед, датованому IX ст. до н.е., викладені інструкції щодо виявлення вбивць-отруйників за їхньою поведінкою. З-поміж інших ідентифікаційних ознак таких осіб автори Вед називають тремтіння та блідість обличчя. Контроль фізіологічних показників людини використовувався в країнах античного світу. За основу бралася зміна кольору обличчя людини, особливо під час проведення кадрового відбору. Такі підходи використовувалися, коли ставилися провокаційні питання, зокрема під час відбору на навчання до військових шкіл

у Стародавній Спарті та охоронців у Стародавньому Римі. Та якщо в першому випадку блідість обличчя як ознака страху кандидата на навчання до військової школи, який стояв над глибокою прірвою, розцінювалась як недолік, то в другому почервоніння обличчя, що розглядалося як ознака сором'язливості кандидата в охоронці, свідчило на його користь, оскільки вважалося, що той не братиме участі у змовах.

У племенах Африки підозрюваній у вчиненні злочину особі давали в руки яйце домашньої птиці з тонкою шкаралупою. Коли підозрюваному ставили питання, його мускульна система спрацьовувала мимовільно, й таким чином у нього стискався кулак і розчавлював яйце в його руці. Крім того, в африканських племенах, визначаючи винного, застосовували знання чаклуна, який виконував спеціальний танець навколо підозрюваних. Інтенсивно обнюхуючи їх, «слідчий-чаклун» за насиченістю запаху тіла робив висновок про те, хто з підозрюваних винний у скоєнні розслідуваного злочину. Давні русичі примушували підозрюваного у вчиненні злочину брати в руки розпечене залізо або ж діставати рукою каблучку з окропу, після чого суддя мав забинтувати йому руку і поставити на перев'язаній руці печатку. Якщо через три дні на руці не залишалося жодного сліду, то невинуватість особи у злочині вважалася доведеною. Виявлення неправди знайшло відображення й у найдавніших цивільних статутів Стародавньої Русі, які отримали назву «Руська правда» і були складені в XI ст. за правління Ярослава Мудрого. За ними дозволялося застосувати ордалий у позовах між громадянами, зокрема, коли «позивач може... вимагати, щоб відповідач проходив випробуванням заліза... а коли позов коштував на півгривні... менш, то випробування водою».

Більш інформативним був «детектор брехні» із залученням віслюка. Ця вперта тварина за тисячоліття свого існування й не припускала, що людина відведе їй роль визначника істини. Процедура тестування полягала в тому, що хвіст віслюка змазували фарбою, після чого його прив'язували у напівтемному приміщенні. Підозрюваний повинен був зайти в приміщення й погладити віслюка за хвіст. Якщо тварина зареве – обстежуваний винний. Творці такого «детектора брехні» були впевнені, що людина, яка вчинила злочин, побоїться гладити віслюка, щоб той не видав її.

На Близькому Сході ще в глибоку давнину як «детектор брехні» використовували показники пульсу підозрюваного. Інформативними ознаками були зміни частоти пульсу й особливості кровонаповнення артерії (пульсації). Цей метод застосовувався для виявлення невірних дружин і їхніх коханців. Методика перевірки була надзвичайно простою. Спеціально тренована людина прикладала палець до артерії, а далі підозрюваній дружині ставили запитання, називаючи імена чоловіків, які теоретично могли вступити з нею в інтимні стосунки. Унаслідок високого емоційного напруження, як реакція на ім'я коханця, у підозрюваної різко змінювалися частота пульсу й кровонаповнення артерії. Далі цей метод використовувався для визначення ступеня ширості тієї чи іншої особи.

У III ст. до н.е. давньогрецький лікар Еразістрат, а в X ст. перський філософ і лікар Авіценна для виявлення брехні застосовували мануальний контроль

пульсу опитуваної особи. Цей метод також використовували в XVI ст. Галілей та у XVIII ст. Д. Дефо. В його основі лежали прояви вербальних або візуальних стимулів, що спричиняло прискорення пульсу в допитуваної особи, а це вказувало на її причетність до вчинення злочину.

Виявлення фізіологічних ознак брехні в такий спосіб, стало прообразом сучасних пошукових тестів, які застосовуються поліграфологами.

Окреслена теорія підтримана вченими-попередниками. Зокрема вважають, що саме італійський фізіолог А. Моссо в 1875 р. у монографії «Страх» першим висловив ідею про можливість інструментальної фіксації страху за змінами фізіологічних показників, якщо він є компонентом неправди.

Наукових даних, заснованих на реальних фактах, які підтверджують застосування різних способів діагностування людей на предмет неправди, до наших днів дійшло чимало. Відлік часу від початку I тис. до н.е. до середини XVIII ст., на думку дослідників цього питання, є періодом зародження, виявлення неправди в показаннях людей. Це дає нам підстави вважати, що людство на різних етапах свого існування вишукувало найдоцільніші форми верифікації наданої особою інформації. Результатом встановлення брехні були реакції фізіологічних ознак людини, які спрацьовували на відповідні стимули (рис, борошно, яйце, розпечене залізо тощо).

Починаючи з другої половини XVIII ст. і до початку XX ст. настає період становлення й розвитку науково-технічного прогресу, який створив підґрунтя для усвідомленої цілеспрямованої діяльності пошуку нових форм діагностування людини за допомогою технічних приладів. Зокрема, наприкінці XVIII ст. були створені природничо-наукові та теоретичні передумови для використання психофізіологічних методів виявлення прихованої інформації з метою встановлення істини й розвитку технічних засобів, які реєструють зміни фізіологічних параметрів організму людини.

У 1804 р. в науковому середовищі з'являється термінологічне поняття «поліграф». Джон Хавкінс (John Hawkins) застосував його до свого винаходу – машини, що створювала точні копії рукописних текстів. У цій «копіювальній» машині також використовувалися самописці. Таким апаратом багато хто користувався в XIX ст., у тому числі Томас Джефферсон, третій президент США (Сполучені Штати Америки), проте саме Джон Ларсон першим застосував термін «поліграф» до приладу для виявлення брехні.

Справжнім поштовхом для подальшого розвитку змін фізіологічних параметрів організму стала робота італійського фізіолога Анжелло Моссо (Angelo Mosso, 1846–1910), оскільки він уперше провів інструментальну детекцію брехні за допомогою винайденого ним пристрою – плетизмографа (грец. *plethysmos* наповнення, збільшення + грец. *grapho* писати, зображати) – приладу для графічної реєстрації змін об'єму кінцівок тіла, пов'язаних із різним кровонаповненням судин. Що більше емоційне напруження, то більше крові проходить кровоносними судинами і більше виражені зміни об'єму кінцівок тіла. У монографії «Страх» 1875 р. А. Моссо зазначив, що тиск крові в судинах людини і частота пульсу змінюються залежно від зміни її емоційного стану, зокрема страху. У результаті проведених експериментів учений дійшов

висновку: «Якщо страх є суттєвим компонентом брехні, то такий страх можна виокремити». А. Моссо проводив свої дослідження, ґрунтуючись на працях Гіппократа, який умів розрізняти до 60 відтінків роботи серця залежно від емоційного стану людини. Ідеї А. Моссо зумовили подальші дослідження із застосуванням технічних пристроїв, метою яких було виявлення приховуваної інформації за психофізіологічними реакціями людини, і практично ознаменували формування нової галузі науки – психофізіології.

Розвиваючи дослідження А. Моссо, у 1895 р. італійський кримінолог Чезаре Ломброзо (Cesare Lombroso, 1835–1909) вперше запровадив застосування технічних засобів для виявлення фізіологічних ознак брехні, зокрема при наданні практичної допомоги поліції у виявленні осіб, причетних до вчинення злочинів. Він сконструював гідросфігмограф – технічний засіб для вимірювання динаміки кровонаповнення судин частини тіла, зануреної в ємність з водою. У книзі «L'Homme Criminel» науковець описав свій досвід застосування плетизмографа (технічного засобу для вимірювання динаміки кровонаповнення судин певного органа або частини тіла) та сфігмографа (технічного засобу для вимірювання коливань стінок кровоносних судин під час допиту підозрюваних у вчиненні злочинів). Доктор медицини у сфері психології Чезаре Ломброзо вперше запропонував використовувати технічні засоби та досягнення фізіології для виявлення фізіологічних ознак брехні. У 1885 р. він опублікував друге видання книги «Злочинна людина» (L'Homme Criminel), в якій описав перший досвід використання психофізіологічного методу детекції брехні для виявлення осіб, які вчинили злочини. Ломброзо намагався зафіксувати неправдиві свідчення за допомогою гідросфігмографа, дані якого базувались на вимірюванні змін артеріального тиску. За сім років, у 1902 р., Чезаре Ломброзо брав участь у розслідуванні вбивства шестирічної дівчинки. У злочині підозрюваним був Тосетті. Під час допиту застосували плетизмограф і виявили незначні зміни пульсу, коли Тосетті усно здійснював математичні підрахунки, проте коли йому демонстрували зображення скалічених дітей, запис пульсу, зареєстрований за допомогою плетизмографа, не показав жодних раптових змін, у тому числі й на фотографію убитої дівчинки. Результати подальшого розслідування переконливо довели, що Тосетті був невинним у вбивстві.

Таким чином, Чезаре Ломброзо є першим практиком, якому вдалося довести в суді невинуватість обвинуваченого у вчиненні злочину за допомогою інструментальних методик діагностування неправди та практично продемонструвати, що контроль фізіологічних реакцій людини може привести не лише до виявлення інформації, яку вона приховує, а й, що є не менш важливим, сприяти встановленню непричетності підозрюваного до вчиненого правопорушення.

У 1913 р. американський психолог і юрист Вільям Марстон (William Marston, 1893–1947) досліджував проблему лжесвідчення в суді, а також у психологічній лабораторії Гарвардського університету проводив інструментальні дослідження, застосовуючи сфігмоманометр. В. М. Марстон за допомогою розробленого ним методу зміг виявити німецького шпигуна, який

викрав таємні документи в Міністерстві оборони США. Саме з ім'ям В. М. Марстона пов'язується термін «детектор брехні». За одним із джерел, таким терміном дослідник назвав застосовуваний ним технічний засіб в одній зі своїх публікацій у 1915 р., за іншим – у 1921 р. газета «Boston Sunday Advertiser» назвала його винахідником психологічного детектора брехні.

У цей же період у науковому середовищі з'являється нове ім'я – Джон А. Ларсон (John Larson, 1892–1965), американця, студента медичного факультету, який поєднував навчання з роботою в поліції м. Берклі (Каліфорнія, США) й у 1921 р. сконструював перший поліграф, придатний для розслідування злочинів, який слід вважати прообразом сучасних поліграфів. Його прилад спочатку фіксував на стрічці паперу дві функції: дихання і тиск крові, а після вдосконалення – три: дихання, пульс і тиск крові. Поштовхом для його досліджень стали результати праці В. М. Марстона.

Перші поліграфи, що набули значного поширення, писали чорнилом, а поліграмою з результатами обстеження слугував рулон спеціального паперу з нанесеною на нього сіткою, і вихідні дані для опрацювання оператори отримували за допомогою лінійки. Для обробки інформації в таких поліграфах використовувалася ціла низка методик бальних оцінок.

Пізніше цієї думки дійшов учень і співробітник Джона А. Ларсона Леонард Кілер (Leonard Keeler, 1903–1949) – студент Каліфорнійського університету. Він зацікавився розробками вченого й почав допомагати йому проводити опитування з метою виявлення брехні в поліцейському відділі м. Берклі (Каліфорнія, США). Запатентував поліграф.

Низка учених сучасності вважають, що розробка технічного засобу Л. Кілера може розглядатися як перший сучасний поліграф.

У 1938 р. в м. Чикаго (США) Л. Кілер заснував першу школу з підготовки спеціалістів поліграфа (поліграфологів) і компанію з виробництва поліграфів «Кілер» – пристроїв, які одночасно реєстрували криві «відносного тиску крові» та пульсу, дихання й шкіргальванічної реакції.

Успіх використання поліграфа під час і після Другої світової війни був поштовхом для створення в 1948 р. в Центральному розвідувальному управлінні (ЦРУ) США відділу, який спеціалізувався на проведенні поліграфічних перевірок. Однією з резонансних справ американських спецслужб було розсекречення радянського розвідника Рудольфа Абеля на території іноземної держави. Резидент СРСР всіляко намагався приховати свій зв'язок з військовою контррозвідкою й відмовлявся давати показання по справі американським спецслужбам. Тоді його помістили в затемнену кімнату з прикріпленими до тіла датчиками, демонструючи різноманітні слайди із зображенням мап континентів, окремих країн, міст. Коли розвідник побачив контури Радянського Союзу, в нього підвищився кров'яний тиск і почастішав подих. Це дало підстави детальніше перевірити версії про те, в інтересах якої країни він працював. Потім на екрані з'явилися картинки американських штатів, розвідник, сам того не підозрюючи, став реагувати тільки на ті географічні точки, де в нього були схованки і явки, а датчики успішно

фіксували зміни. Фізіологічні реакції Рудольфа Абеля допомогли поліграфологу виявити вулицю, будинок, квартиру і схованки...

Значний внесок у розвиток інструментальної діагностики достовірності вербальної інформації здійснив Клів Бакстер (Cleve Backster), якому належать багато відкриттів і нововведень у галузі поліграфології. Зокрема, у 1946 р. він запровадив систему бальної оцінки поліграми, а в 1960 р. створив метод порівняння зон (Zone Comparison Technique). Клів Бакстер є автором першої у світі системи цифрового оцінювання поліграм. Метод порівняння зон і система цифрового оцінювання поліграм стали стандартом у галузі детекції брехні в усьому світі.

Значний внесок у розвиток психофізіологічного апаратурного методу інструментальної діагностики зробив видатний російський учений і нейропсихолог, згодом – академік АПН СРСР О. Р. Лурія (1902–1977). В основу цих досліджень було покладено метод оцінювання часу мовно-рухових реакцій людини під час асоціативних відповідей на різні слова-стимули. Психолог О. Р. Лурія проводив свої дослідження на основі вчення про вищу нервову систему, розробленого І. М. Сеченовим та І. П. Павловим, які у своїх працях неодноразово підкреслювали, що існує взаємозв'язок між психічною і фізіологічною діяльністю людини, крім того, керуючись методом «асоціативного експерименту», вчений запропонував вести запис за допомогою пристрою швидкості реакцій допитуваної (опитуваної) особи на слова-подразники, що стосуються обставин вчинення злочину.

Друга половина ХХ ст. ознаменувалася активністю розробок дослідників світу в напрямі вивчення поліграфа. Усе це пояснюється пошуком нових підходів, які відповідали б потребам часу та конкретним вимогам і завданням, а точніше – вивчення досвіду застосування поліграфа за межами КДБ СРСР. Поштовхом для цього стала значна кількість провалів однієї з найпотужніших розвідок соцтабору – східнонімецької «Штазі», коли навіть добре підготовлені агенти викривалися за допомогою «детекторів брехні». Реакція КДБ Союзу мала миттєвий характер. У 1975 році під керівництвом тодішнього голови КДБ Юрія Андропова у ній було створено лабораторію № 30 спеціального призначення, в якій активно використовувала поліграфи для виконання стратегічних завдань, поставлених перед ними комуністичною партією.

Щодо вдосконалення технічних розробок інструментальних приладів діагностування достовірності вербальної інформації того періоду, то зазначимо, що в 1962 р. російський дослідник поліграфа В. О. Варламов створив свій перший триканальний поліграф, який писав чорнилом, а пізніше – п'ятиканальний поліграф, що реєстрував зміни артеріального тиску, пульсу, верхнього та нижнього дихання, шкіргальванічної реакції опитуваного під час проведення психіатричної експертизи. Згодом, у травні 1962 р., вчений розробив систему безконтактного вилучення психофізіологічної інформації, а в 1969 р. створив перший зразок приладу для безконтактного вимірювання психофізіологічного стресу.

На думку цього дослідника, подальше застосування поліграфів відбувалося через підвищення точності реєстрації фізіологічних показників і розроблення нових методів тестування.

У 1968 р. на V щорічному семінарі в Кілерівському інституті поліграфа У. Дж. Янкі вніс пропозицію щодо комп'ютеризації поліграфів, а в 1974 р. зазначена ідея вже була реалізована в електронних поліграфах серії Polyscribe компанії Столтінг. Це був новий позитивний крок уперед – переорієнтування аналогових поліграфів на комп'ютерні. На думку американського поліграфолога Дж. А. Матте, з удосконаленням програмних засобів, а отже й алгоритмів оброблення поліграм комп'ютерні поліграфи поступово витіснили з обігу аналогові.

У 1993–1995 рр. почалось інтенсивне розроблення й упровадження поліграфів як у правоохоронні органи, так і в приватні детективні структури вітчизняного, близького і далекого зарубіжжя.

Узагальнюючи аналіз історичних передумов виникнення, становлення та розвитку психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа можна виділити наступні етапи та періоди його формування:

– перший – визначально-перевірочний, який датується античним періодом I ст. до н.е. – до середини XVIII ст., так званий період застосування підручних засобів (індикаторів), які фіксували зміну поведінки підозрюваної у неправді особи через окремі слова-подразники та матеріальні предмети, які викликали психофізіологічні реакції організму людини. Ці засоби впливали на встановлення правди чи брехні від опитуваних осіб у конкретно-визначеній життєвій ситуації, давали загальне уявлення про подію чи факт, який з'ясувався, та визначали індивідуальне ставлення людини, яка підозрювалася чи обвинувачувалася в злочинному діянні;

– другий – дополіграфний, що розпочався з другої половини XVIII ст. і тривав до кінця XIX ст. Період становлення й розвитку науково-технічного прогресу, який створив підґрунтя для усвідомленого цілеспрямованого пошуку нових форм діагностування ідеальних слідів відображення людини за допомогою технічних приладів. Створення природничо-наукових і теоретичних передумов для використання психофізіологічних методів виявлення приховуваної інформації в опитуваного та розвитку технічних засобів, які реєструють зміни фізіологічних параметрів організму людини;

– третій – інструментально-поліграфний, який бере початок з кінця XIX ст. – до 30-их років XX ст., період зародження та становлення поліграфа. Проміжок часу, протягом якого розроблено способи інструментального діагностування інформації в людини, що підлягала встановленню та реєстрації змін фізіологічних показників опитуваної особи під час проведення поліграфного дослідження. Уведено й закріплено на міжнародному рівні загальноовизнане термінологічне поняття «поліграф». Встановлено загальнообов'язкові технічні вимоги до використання зазначеного приладу. Вироблено та запропоновано теоретичні й практичні засади основних методик проведення дослідження на основі поліграфа з використанням різних видів тестових запитань;

– четвертий – розвинутий інструментально-поліграфний – розпочинається з 30-их років XX ст. і тривав до початку XXI ст. Подальше та поглиблене вивчення інструментальної діагностики достовірності вербальної інформації шляхом реєстрації зміни фізіологічних показників опитуваної особи через використання різних стимулів (подразників), які дають можливість краще впливати на піддослідного та фіксувати його психофізіологічні реакції пасивним реєстратором поліграфом. Формування на початку 90-х років XX ст. значної кількості наукових теорій та окремих концепцій, пов'язаних з ними, що були спрямовані на всебічне дослідження психологічних складових особи і впливали на якість проведення поліграфологічної перевірки. Розглянуто практичні умови та можливості застосування поліграфа в різних сферах людської життєдіяльності. Підготовлено основи нормативно-правового регулювання поліграфа з урахуванням міжнародної практики використання цього науково-технічного приладу на рівні судових прецедентів;

– п'ятий – сучасний (практично-дослідницький) визначається межами від початку XXI ст. до наших днів. Період активної фази застосування поліграфа в практичній діяльності правоохоронних органів різних держав, у тому числі й України. Термінологічне визначення поліграфа як різновиду психофізіологічної апаратури, яка являє собою комплексну багатоканальну комп'ютерну апаратну методику реєстрації змін психофізіологічних реакцій людини у відповідь на використання за спеціальною методикою певних психологічних стимулів. Практична підготовка підґрунтя до легалізації поліграфа в Україні за прикладом окремих зарубіжних країн. Використання отриманих результатів за допомогою поліграфа у кримінальному, цивільному, господарському, адміністративному судочинстві. Створення практичних умов для впровадження окремої психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа як в державних науково-дослідних інститутах судових експертиз Міністерства юстиції України, так і недержавних підприємствах, установах, компаніях.

1.2. Міжнародний та національний досвід використання комп'ютерного поліграфа

Як засвідчує міжнародна практика наразі поліграф використовується у різних галузях знань більш як у ста країнах світу, серед яких загальноновизнаним лідером є Сполучені Штати Америки. Великою популярністю поліграф користується в діяльності правоохоронних органів Японії, Туреччини, Ізраїлю, Бельгії, Індії, Казахстану, Канади, Китаю, Колумбії, Латвії, Литви, Естонії, Македонії, Південної Кореї, Сербії, Сінгапуру, Фінляндії, Хорватії, Чорногорії. Серед держав-сусідів: Польщі, Болгарії, Чеської Республіки, Словаччини, Словенії, Угорщини, Росії, Білорусі, Молдови та ін.

Звертаємо увагу на особливості, що різні країни відповідно до етнічного, політичного, правового, економічного, соціального, культурного розвитку самі визначали потребу у застосуванні поліграфа. Однозначно не можна стверджувати, що на даний час цей процес має завершений характер, а

результати поліграфологічного дослідження здобули всесвітнє визнання. Принаймні для цього мають бути визначені такі пріоритетні складові: потреба окремо взятої країни в законодавчому закріпленні даних психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа і бажання реалізації цієї діяльності в суспільних правовідносинах. Як на нас, позитивним є те, що кількість країн, потенційних користувачів поліграфа, щороку зростає, а це підтверджує значимість досліджень, пов'язаних з ним, у вирішенні найскладніших питань, які потребують однозначного з'ясування. Вітчизняні науковці провели ґрунтовний аналіз щодо рівня нормативно-правового регулювання поліграфа у реалізації питань, пов'язаних розслідування вчинених злочинів, і надали умовний поділ країн світу за чотирма групами:

- країни, в яких застосування поліграфа врегульовано окремим законом;
- країни, де застосування поліграфа врегульовано окремими правовими нормами закону, якими регулюється ширше коло суспільних відносин;
- країни, де застосування поліграфа врегульовано підзаконними нормативно-правовими актами;
- країни, в яких застосування поліграфа нормативно не врегульовано.

Першу групу становлять країни Литва і Молдова. У Литві комп'ютерний апаратно-програмний прилад поліграф використовується з 1992 р., хоча Закон «Про використання поліграфа» був прийнятий у 2000 р. Психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа дозволяють проводити державним інституціям і без обмежень.

У Молдові діє Закон «Про застосування тестування на детекторі симуляції (поліграфі)» 2008 р. В основному цей Закон регламентує застосування поліграфа при виконанні професійного кадрового відбору персоналу на деякі посади, в тому числі й правоохоронні органи цієї країни, а також у разі проведення внутрішніх або службових розслідувань, пов'язаних з конкретною сферою діяльності.

До другої групи умовного поділу країн належать колишня Югославська Республіка Македонія, Індія, Польща, Сербія, Словенія, США, Туреччина, Чорногорія.

У §§ 3, 4 ст. 151 КПК колишньої Югославської Республіки Македонія 1997 р. органам внутрішніх справ надано право застосовувати поліграф для опитування осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів. Даний захід проводиться відповідно до загальних вимог психофізіологічного дослідження.

У Чорногорії починаючи з 2003 р. надано право застосовувати поліграф у діяльності поліції. Так, ч. 2 ст. 230 КПК Чорногорії дозволяє використовувати цей прилад для викриття злочинців, запобігання їх втечі або переховування злочинців та їхніх співучасників, виявлення та збереження слідів злочинів і предметів, які містять доказову інформацію, а також для отримання іншої інформації, що може сприяти успішному здійсненню кримінального судочинства.

Закон Словенії «Про поліцію» (п. 6 ст. 54) визначає можливість застосування поліграфологічних перевірок осіб щодо отримання даних під час розкриття та розслідування злочинів, а також в діяльності поліції.

В Індії дослідження на поліграфі уперше застосували через вбивство Махатми Ганді у 1948 р. Перший підрозділ по роботі з поліграфом був створений у 1973 р. До 1987 р. було проведено більше 3000 опитувань, що стосувалися різноманітних злочинів.

США в цьому списку посідає окреме місце серед країн другої групи, оскільки в цій країні кожний штат має власне законодавство, а отже застосування поліграфа в кожному з них є індивідуально визначеним. Діяльність поліграфа регламентується поправками до Конституції США, Федеральним законодавством і законодавством Штатів.

У 1965 р. Верховний Суд США постановив, що примушування до випробувань на поліграфі є порушенням п'ятої поправки до Конституції, яка надає право відмовитися від самообвинувачення. Однак у 1985 р. у цій країні був прийнятий «Закон про допустимість застосування поліграфа у всіх випадках можливості витоку секретної інформації». А у 1988 р. у США набув чинності «Закон про обмеження застосування поліграфа у приватному секторі». Він майже припинив використання поліграфа в державних установах і спричинив практично повну заборону цієї діяльності в приватному секторі, визначав умови використання апаратно-програмного комплексу для відбору службовців у приватні підприємства. Однак у 1990 р. Конгрес США переглянувши це питання і запровадив широке використання поліграфа у правоохоронних органах, передбачивши жорсткіший контроль за якістю проведених перевірок.

На разі, у США даний прилад застосовується активно в оперативно-розшуковій діяльності під час розслідування злочинів поліцією на основі відомчих нормативно-правових актів та інструкцій.

Починаючи з 1970 р. поліграфні пристрої стали використовуватися в діяльності поліції (міліції) МВС Республіки Польща. Практика проведення таких досліджень у цій країні здійснювалася за двома напрямками:

- 1) в оперативно-розшуковій діяльності;
- 2) у кримінальному процесі.

З 1997 р. відповідно до § 2 ст. 192 КПК Польщі експертам було дозволено застосовувати технічні засоби контролю мимовільних реакцій особи.

Подальшим кроком уперед стала Постанова Верховного суду, прийнята 21 грудня 1998 р. (ІУ КО101/98), яка поставила крапку в багаторічній суперечці польських учених і практиків щодо процесуального статусу результатів перевірок осіб на поліграфі. Лише за 1989 р. до суду були направлені результати опитування на поліграфі восьми людей, що підозрювалися у вчиненому злочині, як докази у сукупності з іншими фактичними даними кримінального провадження.

У 2003 р. в Кримінально-процесуальному кодексі Польщі набула чинності ст. 192/а, відповідно до якої в інтересах зменшення кількості підозрюваних чи для визначення доказової цінності зібраних доказів експерту дозволялося застосовувати технічні засоби, націлені на контроль неусвідомлених реакцій людини. У жовтні ж 2006 р. § 5 Декрету Ради Міністрів «Про гарантування безпеки й допомоги свідкам та іншим особам» було передбачено можливість застосування поліграфа в рамках програми захисту свідків.

Нині ж у Польщі в дослідженнях, пов'язаних з використанням поліграфа існує дві взаємопов'язані проблеми. Перша – зменшення експериментальних наукових досліджень у цій сфері діяльності. Інша проблема – не розроблена єдина система підготовки поліграфологів і чіткі критерії ліцензування цього напрямку.

Що стосується Туреччини, то в ній до 1948 р. розробки щодо використання поліграфа не проводилися. Лише в середині 80-х років минулого століття ця країна адаптувала застосування поліграфа з метою розслідування вчинених злочинів.

До третьої групи умовного переліку держав слід віднести: Англію, Бельгію, Болгарію, Білорусь, Державу Ізраїль, Іспанію, Італію, Канаду, Німеччину, Казахстан, Південну Корею, Росію, Францію, Угорщину, Україну, країни колишньої Югославії, Чеську Республіку, Швейцарію.

Англія тривалий час була противником застосування поліграфа в будь-якій сфері суспільних правовідносин, але з часом змінила своє ставлення у цьому питанні. У 2007 р. у Великій Британії було прийнято Закон «Про контроль над правопорушниками», який передбачав собою обов'язкове проведення поліграфологічних досліджень осіб певних категорій, у тому числі й неповнолітніх, а також осіб, які засуджені за вчинення статевих злочинів і підлягають умовно-дostroковому звільненню від відбування покарання.

У Бельгії поліграф уперше було упроваджено у 1997 р. Приводом для цього стало різке збільшення кількості вбивств, в тому числі й дітей. Застосування поліграфа в розслідуванні злочинів дало свої позитивні результати, й уряд Бельгії прийняв рішення системно використовувати допомогу цього науково-технічного приладу і в іншій категорії кримінальних правопорушень.

Більше тридцяти років використовує поліграф Болгарія. З 1995 р. в Інституті психології МВС Республіки Болгарії функціонує «відділ проведення оперативно-психологічних експертиз» стосовно осіб, підозрюваних у вчиненні тяжких злочинів, співробітників, які обвинувачуються у нелояльній поведінці та корупції.

В Угорщині поліграф застосовується з 1978 р., зокрема в досудовому розслідуванні та кримінальному судочинстві. Окремі норми, які регулюють процес застосування поліграфа містяться у Кримінально-процесуальному кодексі Угорщини 1998 р. Зокрема ст.ст. 180, 182/2 та 435 спрямовує застосування поліграфа у кримінальному процесі, а вже ст. 41 Закону Угорщини «Про поліцію» 1994 р. дозволяє застосовувати поліграф для отримання інформації про місцезнаходження осіб і сприяння в проведенні інших слідчих дій. В Угорщині кожне третє поліграфологічне дослідження дає можливість встановити особу злочинця, місцезнаходження безвісти зниклого, речового доказу, викраденого предмета тощо.

Держава Канада входить до переліку країн, які активно застосовують поліграф. До правоохоронної діяльності поліграф долучають з такою метою:

– для усунення підозри з невинної особи;

- для визначення дійсності злочину, коли є сумніви в чесності позивачів, потерпілих чи свідків у підозрі та фабрикуванні показань;
- для встановлення особи винного;
- для визначення прихованої інформації;
- для зібрання додаткової інформації.

На відміну від Канади в Ізраїлі поліграф освоюється за своїми загальноновстановленими правилами. Починаючи з 1959 р. поліграф поступово вводився у сферу правоохоронних органів цієї країни. Нині більшість поліцейських спеціалістів мають власну приватну практику. У діяльності щодо застосування поліграфологічних перевірок до різного процесуального статусу осіб для розслідування злочинів поліція Ізраїлю керується відомчими нормативними актами.

З другої половини 70-х років психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа стали проводитися в Югославії та Швейцарії. Результати таких досліджень набули статусу доказів разом з іншими доказами і почали використовуватися в судах під час розгляду справ кримінальної спрямованості.

Спеціальні дослідження за допомогою цього приладу здійснюються в правоохоронних органах Південної Кореї, яка готує своїх спеціалістів провідних країнах світу США та Японії.

Варто зазначити, що були держави, які виступали категорично проти застосування поліграфа, зокрема у кримінальному судочинстві, це – Австрія й Німеччина. Лише ґрунтовне вивчення потужної міжнародної практики психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа та їх результатів змусило ці країни переглянути своє ставлення до цього науково-технічного приладу, зокрема у кримінальному судочинстві. Разом з тим, відповідно до Кримінально-процесуального кодексу Австрії й нині категорично забороняється застосовувати поліграф без вільної письмової згоди підозрюваного чи обвинуваченого у вчиненому злочині.

Німеччина кілька разів підходила до визначення місця поліграфа в суспільних правовідносинах. До середини 60-х років минулого століття поліграфологічні дослідження в цій країні проводилися майже три десятиліття поспіль. Однак у 1954 р. Колегією в кримінальних справах Федерального Суду ФРН було прийнято рішення, у якому зазначалося, що розслідування за допомогою поліграфа порушує вільний вибір і вольову діяльність підозрюваного, обвинуваченого і є неприпустимим засобом у кримінальному процесі й у попередньому слідстві. На початку 80-х рр. Федеральний Конституційний Суд своїм рішенням підтвердив, що застосування поліграфа у кримінальному провадженні зазіхає на права особи, які захищені Конституцією Німеччини. Разом з тим наголосив, що повна відмова від застосування таких приладів одночасно порушує права обвинуваченого і суперечить положенням ст. 103 Основного закону про право громадян на захист.

Російська Федерація, як найближча спадкоємниця СРСР, в якому поліграф 1975 р. було запроваджено в систему ВТУ КДБ СРСР з організацією спеціальної лабораторії № 30, активно включилася в процес залучення цього

приладу в діяльність правоохоронних органів своєї держави. У МВС Російської Федерації розроблена нормативно-правова документація «Про правове і нормативне забезпечення використання поліграфа в системі МВС РФ» від 30 липня 1992 р. Розроблено та затверджено відомчі інструкції «Про затвердження Інструкції про порядок застосування спеціальних психофізіологічних досліджень на основі поліграфа федеральними органами державної безпеки» від 12 лютого 1993 р. та «Про забезпечення впровадження поліграфа в діяльність органів внутрішніх справ», затвердженої Наказом МВС Російської Федерації № 353 від 12 вересня 1995 р. Видано наказ МВС «Про затвердження Інструкції про порядок використання поліграфа при опитуванні громадян» № 437 від 28 грудня 1994 р. Відповідно до статті 89 КПК РФ та Інструкції «Про порядок подання результатів оперативно-розшукової діяльності» органу дізнання, слідчому, прокурору чи суду, інформація, отримана за допомогою поліграфа, може бути додана до матеріалів кримінальної справи.

У червні 2001 р. був прийнятий Федеральний закон «Про державну судово-експертну діяльність у Російській Федерації», який розширив можливості використання поліграфа. Також було розроблено проект Федерального закону Російської Федерації «Про застосування поліграфа» від 7 грудня 2005 р., якого Державна Дума РФ відправила на доопрацювання. Оновлений варіант цього проекту закону був поданий до розгляду в законодавчий орган Росії 24 грудня 2010 р. і 2012 р. в черговий його було відхилено.

У Республіці Білорусь дослідженнями з використанням поліграфа почали займатися з 2001 р. У Росії пройшли підготовку кілька поліграфологів для системи внутрішніх справ Республіки Білорусь.

Можливості застосування поліграфа в діяльності правоохоронних органів цієї країни регламентовано постановою МВС «Про затвердження Інструкції про порядок проведення органами внутрішніх справ Республіки Білорусь опитування громадян з використанням поліграфа» № 206 від 31 жовтня 2001 р.

На кінець 2003 р. Білорусь за кількістю поліграфів і підготовки спеціалістів у цьому напрямі роботи увійшла у трійку найбільш оснащених країн світу.

У 2004 р. Міністерство внутрішніх справ Республіки Білорусь видало наказ «Про забезпечення впровадження поліграфа в діяльність органів внутрішніх справ». Крім того, аналогічні підзаконні нормативно-правові акти розроблені в Комітеті державної безпеки – наказ «Про затвердження Інструкції про порядок проведення органами державної безпеки Республіки Білорусь опитування з використанням поліграфа» № 91 від 22 серпня 1998 р. та Державному комітеті прикордонних військ – постанова «Про затвердження Інструкції про порядок застосування в прикордонних військах Республіки Білорусь опитування громадян з використанням поліграфа» № 26 від 26 жовтня 2006 р.

З 2008 р. набрало чинності нове положення МВС Республіки Білорусь «Про затвердження Інструкції про порядок проведення органами внутрішніх справ Республіки Білорусь опитування громадян з використанням поліграфа» № 162. Розроблення даної постанови було обумовлене набранням чинності Закону «Про органи внутрішніх справ Республіки Білорусь» від 17 липня

2007 р. Суттєвим доповненням у ньому є можливість опитування громадян із застосуванням поліграфа не тільки в оперативно-розшукових заходах, а й для проведення спеціальних психофізіологічних досліджень в органах внутрішніх справ.

Налагоджена співпраця МВС Республіки Білорусь з Академією Міністерства внутрішніх справ цієї держави в аспекті розроблення нормативно-правових документів щодо легітимності поліграфологічних перевірок в правоохоронних органах. Здійснюється підготовка спеціалістів-поліграфологів для потреб кримінального провадження із розробленням і затвердженням стандарту підготовки та перепідготовки спеціалістів «Психологічне забезпечення оперативно-розшукової діяльності» з призначенням кваліфікації «Спеціаліст з психофізіологічних досліджень».

У Республіці Казахстан, як і в інших державах пострадянського простору, окрім Литви й Молдови, законодавчо не визначено поліграф легітимним науково-технічним приладом. Однак, у роботі державних інституцій розроблені й діють відомчі Інструкції щодо застосування цих досліджень у діяльності правоохоронних органів. Особливе місце в них відведено «захисту охоронюваних законом прав, свобод і інтересів фізичних та юридичних осіб». У Казахстані існують жорсткі вимоги до якості виготовлення і застосування поліграфологічних приладів. У Республіці Казахстан вироблені єдині стандарти сертифікації апаратно-програмних комплексів такого спрямування. Незалежно від виробника (вітчизняного чи іноземного), брендового знака, моделі, заявлених позитивних характеристик тощо – науково-технічні прилади поліграфи, за допомогою яких виявляються психофізіологічні реакції людського організму на вербальну інформацію, підлягають найретельнішому контролю за якістю запропонованої сертифікованої продукції.

У 2002 р. вийшов перший казахський підручник з криміналістики, автора С. Ю. Алесковського, рекомендований Міністерством науки Казахстан як базовий для юридичних вузів цієї країни в якому окремий розділ присвячений науково-технічному приладу поліграфу.

В Україні перша хвиля популяризації досліджень з використанням поліграфа була викликана нагальною потребою практичних підрозділів ОВС у впровадженні новітніх технологій у практику розслідування злочинів. У 1997 р. українська діаспора із США передала в МВС України десять апаратно-програмних приладів моделі «Аксітон». Наступного року Міністерство провело перші спроби використати поліграф в оперативно-розшуковій роботі правоохоронних органів України. Відсутність у країні спеціалістів такого гатунку і практичного досвіду змусила відповідні відомства звернутися за допомогою до закордонних фахівців. У 1999 р. п'ять офіцерів з Національної академії внутрішніх справ України та Львівського юридичного інституту МВС України протягом двох місяців навчалися у США: в Академії судової психофізіології в місті Ларго штату Флорида. Перші спеціалісти-поліграфологи були підготовлені за сприяння Українсько-американської асоціації поліцейських. Поліграфологи академії неодноразово надавали допомогу УМВС України в областях у проведенні експертних

психофізіологічних досліджень осіб, які підозрювалися у вчиненні злочинів. Загалом було проведено на той час понад 50 поліграфологічних опитувань осіб за різними напрямками діяльності.

На початок 2000 р. в українських правоохоронних органах працювало п'ятнадцять поліграфологів у Дніпропетровській, Луганській областях, Києві, Донецьку, Черкасах та Криму. За час проведення експерименту з використання поліграфа, який тривав з 2000 року до весни 2002 року, правоохоронці за допомогою поліграфа розкрили 119 тяжких злочинів, в тому числі викрадення дитини, 40 вбивств, 15 розбійних нападів, розшукали шести злочинців, що перебували у розшуку та чотирьох зниклих безвісти громадян. Очевидні успіхи вітчизняних поліграфологів у розкритті злочинів стали переконливим аргументом подальшої практичної доцільності впровадження поліграфа у оперативно-розшукову діяльність підрозділів міліції (поліції). Це в подальшому лягло в основу виданих наказів у системі МВС України, а саме: «Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ» № 743 від 28.08.2001 р. та «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України» № 842 від 28.07.2004 р., зареєстрованого у Міністерстві Юстиції України 27.10.2004 р. № 365/9964, а також прийняттю «Інструкції про порядок використання в діяльності ОВС поліграфів (комп'ютеризованих приладів реєстрації психофізіологічних реакцій людини)», затвердженій Наказом Міністерства юстиції України від 27.10.2004 р. за № 1373/9972. Однак подальший процес застосування поліграфа у системі МВС України дещо знизився, особливо після затвердження рішення колегії МВС України від 25.07.2008 р. № 17км/1 Програми протидії злочинам проти життя та здоров'я проти особи на 2008-2012 роки. У ній п. 4.23 передбачалося системне використання поліграфа та отриманих за допомогою його результатів у роботі ОВС, спрямованих на ефективне розкриття злочинів проти життя та здоров'я людини, але остаточно цей процес загальмувався в силу політичної ситуації, яка склалася на той час у нашій країні. Не отримав належної підтримки в Парламенті й Проект Закону № 4094 від 17.02.2016 р. «Про захист прав осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі», розроблений авторським колективом працівників Національної академії внутрішніх справ спільно з фахівцями Українського бюро психофізіологічних досліджень та безпеки, який передбачав собою легалізацію поліграфа та діяльності з його використання в Україні. Натомість активізувався процес застосування поліграфа в підрозділі МВС України та Національній поліції України, зокрема системне запровадження поліграфа в кадровому відборі осіб на обіймання відповідних посад. Відчутними стали результати поліграфологічної діяльності в напрямі підвищення ефективності антикорупційних і люстраційних процедур, що в цілому тривають в Україні, а також новітніх форм протидії злочинності та розслідуванні вчинених кримінальних правопорушень тощо.

Четверту групу умовного поділу країн, потенційних користувачів поліграфа, формують держави Китай, Північна Корея, Латвія, Естонія, Сінгапур, Фінляндія, Японія.

У Латвії систематично з 1998 р. проводяться перевірки на поліграфі у формі “поліграфних експертиз у кримінальних справах”. Це віднесено до окремого виду судово-психологічної експертизи.

У латвійських судах результати застосування поліграфа мають статус доказів у винесенні вироків підсудним, хоча в законодавстві цієї країни немає норм, які визначали б порядок використання поліграфа. Юристи, правозахисники, представники громадськості Латвії навіть не загострюють увагу на обставинах законодавчої необхідності, оскільки поліграфологічна перевірка підпадає під правову регламентацію проведення інших видів експертиз.

Японії – це одна з держав-лідерів, яка спеціалізується на використанні поліграфа. Вона посідає третє місце в світі з підготовки поліграфологів для власних потреб країни, в тому числі й для системи правоохоронних органів. Уперше такі дослідження в цій країні були проведені у 1956 р. На сферу правоохоронної діяльності поліції припадає 90 % усіх перевірок на поліграфі. Застосовуючи поліграф у розслідуванні злочинів, поліція Японії керується відомчими нормативними актами. Дослідження такого спрямування використовуються практично без обмежень, тобто поліція Японії має розширені права щодо цієї діяльності, порівняно з іншими поліціями світу, включаючи і США. Статистичні дані підтверджують, що застосування поліграфа в діяльності правоохоронних органів відповідно до видів злочинів здійснюється у 98 % усіх тяжких злочинів і в 60 % – при вчиненні крадіжок, а у вчинення підпалів – вони є обов’язковими. Також підлягають опитуванню 35 % затриманих та підозрюваних і 25 % тих, які перебувають на волі.

Практику Японії активно впроваджують держави Сінгапур і Фінляндія. У цих країнах, як і в Японії, прямо дозволено використовувати поліграф у кримінальному провадженні, а самі отримані результати виконаних спеціальних досліджень оформляються за зразком експертного висновку, що береться до уваги судами як доказ.

Починаючи з 90-х років Естонія активізувала свою діяльність у підготовці поліграфологів для власних потреб. Центром наукових досліджень став Тартуський університет. Результатом цілеспрямованої роботи науковців цього вищого навчального закладу стало створення власної комп’ютерної модифікації поліграфа, що свідчить про значущість таких досліджень у цій країні та використання отриманих результатів у різних сферах суспільних праввідносин.

Про ефективність застосування поліграфа в діяльності правоохоронних органів зарубіжних країн свідчать такі дані. Загалом поліцією Японії щороку проводиться близько 4800 поліграфологічних опитувань у рамках розкриття та розслідування злочинів, Канади – 3500, Індії – понад 2000, Сербії – близько 1200, Румунії – майже 800, Бельгії та Фінляндії – приблизно по 300 тощо.

Високо оцінюючи ефективність застосування поліграфа в правоохоронній діяльності, Міжнародна організація кримінальної поліції – Інтерпол рекомендує застосовувати його для розслідування всіх видів злочинів.

Так, на початок 80-х років прилад-поліграф почав використовуватися в Мексиці, Бразилії, Аргентині, Пуерто-Рико, Ірані, в Тайланді, на Тайвані та Філіппінах. Підготовку спеціалістів такого ґатунку для своїх країн у США організували співробітники Національної гвардії Саудівської Аравії та поліції Сінгапуру.

З початку 1995 р. цей прилад почав упроваджуватися в діяльність Департаменту у кримінальних справах Королівської поліції Малайзії.

Дедалі частіше використовувалися психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа в діяльності правоохоронних органів таких країн, як Австрія, Болівія, Китай, Колумбія, Франція, Гватемала, Гана, Гондурас, Індонезія, Італія, Ямайка, Йорданія, Кенія, Ліван, Марокко, Нігерія, Пакистан, Панама, Іспанія та ін.

Натомість найпоширенішим способом нормативно-правового регулювання діяльності з використання поліграфа під час розслідування злочинів у зарубіжних країнах є прийняття відповідного підзаконного нормативно-правового акта, а також окремої норми закону, які регламентують доволі широке коло суспільних відносин. З викладеного можна дійти висновку, що співвідношення держав, у яких використання поліграфа під час кримінального провадження, передбачене на нормативно-правовому рівні, та країн, в яких застосування поліграфологічних досліджень в розслідуванні злочинів здійснюється в загальному порядку, є наближено однаковими. Це свідчить про те, що кожна з країн робить власний вибір у питанні нормативно-правового регулювання цієї специфічної діяльності з використанням поліграфа. Головне, щоб така діяльність була законною, добровільною, не порушувала конституційні права громадян і була ефективною у сфері її застосування.

1.3. Окремі теоретико-прикладні питання психофізіологічних досліджень із використанням комп'ютерного поліграфа

1.3.1. Психофізіологічні складові як основа спеціальних досліджень із використанням комп'ютерного поліграфа

З точки зору наукових підходів учених поліграф відомий як науково-технічний прилад, що використовується з метою перевірки ідеальних слідів відображення щодо конкретних обставин, подій, явищ та виявлення таким чином брехні людини. Оскільки брехня в контексті зіткнення інтересів – це тотальний психосоціальний феномен, пов'язаний із безпосереднім та опосередкованим обміном інформацією й міжособистісним спілкуванням, вона полягає в умисному і найчастіше корисному перекручуванні реальної дійсності речей. Саме тому як основні ознаки звично розуміти: зіткнення інтересів, усвідомлення брехні, намір, умисел, користь. Інше значення має неправда, тобто твердження, засноване на щирій омані й неповному знанні суті явища.

При цьому омана розглядається як визначений вид брехливих суджень, котрі об'єктивно ускладнюють пізнання істини, але мають істотну відмінність, яка полягає в тому, що суб'єкт немає умислу говорити брехню своєму опоненту, розуміючи, що повідомлена ним інформація відповідає дійсності.

Повідомлення неправдивої інформації в процесі комунікації може здійснюватися за допомогою різних способів і прийомів, вибір яких залежить від мотивів й мети особи, котра говорить неправду. З огляду на викладене вище можемо виділити такі методи детекції неправди: некорисливі та корисливі. До перших відносять:

- метод перебільшення;
- метод прикрашання – для досягнення особистого марнославства.

До другої групи методів належать:

- метод повної підміни реальної інформації вигаданою, характерний для дітей і осіб з низьким інтелектом;
- метод неповної підміни інформації. При цьому частина дійсної інформації замінюється подіями, які не стосуються теми;
- об'єктивна інформація виключається з обговорення без будь-якої зміни;
- метод озвучення правди.

Перелічені методи можуть бути класифіковані за показниками: кількісними та якісними. У першому випадку спотворення інформації здійснюється у зв'язку зі збільшенням неправдивих даних, що не відповідають реальності, або, навпаки, зменшенням. Якісні показники брехні відображають ситуацію, коли прихована інформація замінюється вигаданою (почутою, отриманою з різних джерел), яка справді була в житті суб'єкта, але не в тому хронологічному періоді, який досліджується спеціалістом-поліграфологом. Фактичним підґрунтям використання поліграфа є будь-яка прихована інформація й необхідність в її об'єктивізації. Тобто, чим вищий ризик розкриття брехні, тим виразніше проявляються психофізіологічні реакції. В основі психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа лежать закономірності функціонування різних систем людського організму, опосередковані через нервову систему, і проявляються через психофізіологічні реакції. Науковою основою виникнення психофізіологічних перевірок з використанням поліграфа стало обґрунтування того факту, що поведінка не може бути розглянута ізольовано від людської психіки, від особливостей інтелектуальної, емоційної, вольової сфери особистості. Саме тому емоційний стан, пережитий людиною, можна спробувати відтворити в її свідомості, використовуючи стимули, демонструючи об'єкти, пов'язані з подією, чи їх зображення. Застосування поліграфа неможливе без урахування основ психології, і перш за все емоційних процесів. Емоції (від франц. *emotion* – хвилювання, збудження та лат. *emoveo* – потрясіння, хвилювання) – 1) це психологічні реакції всього організму, які складаються із фізіологічного збудження (серцебиття), експресивної поведінки (пришвидшена хода) і свідомого досвіду (інтерпретація намірів людини й відчуття страху), що контролюються автономною нервовою системою; 2) це реакції на впливи

внутрішніх і зовнішніх подразників, які мають чітко виражений суб'єктивний прояв, що поєднують у собі всі види чутливостей та хвилювань.

Емоції слід розглядати як суб'єктивну реакцію на зовнішні й внутрішні подразники. Вони є найпростішою формою емоційних проявів психіки і являють собою форму психічного відображення навколишнього світу у вигляді короткочасних переживань людини, які виражають її ставлення до того, що відбувається.

Відмінністю емоцій від інших психічних процесів є те, що вони спричиняють різні зміни у функціях внутрішніх органів.

У зв'язку з цим у складі емоцій виділяють дві складові:

- 1) суб'єктивне емоційне переживання;
- 2) вираження емоцій, тобто ті соматичні й вегетативні зміни, що супроводжують це переживання.

Характерні фізіологічні реакції, які викликаються емоціями, поділяють на різні категорії, однак найчастіше використовуються дослідниками такі:

- вегетативні – характеристики дихальної системи, шкіргальванічний рефлекс, зміна провідності шкірних покривів, артеріальний тиск, температура шкіри, серцевий ритм тощо;

- біохімічні (як частина вегетативної системи) – зміна складу крові, сечі та ін.;

- моторно-поведінкові – поява тремору, зростання мускульного напруження, зміни у виразі обличчя, позі, міміці, жестах;

- мовні характеристики (як частина моторно-поведінкової системи) – голосу, інтонації, зміни в характері організації мови;

- біоелектрична активність мозку – біоструми головного мозку.

Будь-які емоції людини супроводжуються зміною її фізіологічних реакцій. Скажімо, в момент, коли людина занепокоєна, збуджена чи відчуває страх, у неї виникає певне емоційне напруження, яке проявляється у вигляді відповідних фізіологічних реакцій, а саме: частішає або уповільнюється серцевбиття (частота пульсу), змінюється ритм дихання, коливається температура тіла, змінюється характер біотоків головного мозку, а також змінюється електропровідність шкіри. Тобто, психофізіологічні реакції, які реєструє поліграф, за своїм характером залежать від багатьох складових будови людського організму, зокрема індивідуальних особливостей нервової системи опитуваної особи.

Сильне емоційне напруження спричинює активну діяльність десятків фізіологічних механізмів, провокуючи відповідні реакції, які формують емоційний стан людини. Стрес охоплює весь організм, викликаючи в людини певний мобілізаційний стан, і при цьому майже одночасно об'єднує всі функції організму в одне ціле. Також емоційне напруження супроводжується зміною активності майже всіх органів людини. У більшості випадків ці зміни набагато перевищують рівні, необхідні для нормальної життєдіяльності людини. Посилення активності нервової системи, що забезпечує емоції, супроводжується надлишковою мобілізацією енергетичних ресурсів організму. Це постійно викликає фізіологічні реакції, котрі у тих самих умовах перевищують реакції на однорідні стимули, не пов'язані з подією, і не надають

особі важливої інформації. Таким чином, у щирої особи ці подразники, як неактуальні емоційні прояви і психофізіологічні реакції, що супроводжують їх, не виникнуть. У особи не щирої, слова-подразники (стимули), навпаки, створюють певний ступінь емоційного напруження, яке обов'язково супроводжуватиметься вираженням спектра психофізіологічних проявів. Тому, під час проведення дослідження з використанням поліграфа вимірюється фактичний рівень нервово-емоційного напруження людини, що виникає в неї внаслідок реагування на відповідні стимули, які мають різне емоційне значення. Відповідно психологічний стрес проявляється у змінах психофізіологічних показників. Тривале переживання емоцій може перейти в досить стійкий, складний, іноді внутрішньо досить суперечливий емоційний стан психіки (психічний стан) – цілісний, динамічний, відносно стійкий особистісний, який багато в чому визначає особливості психічного життя суб'єкта на конкретному етапі життя. Відповідний психічний стан формує настрій людини, який, у свою чергу, впливає на направленість особи, її ставлення до людей, подій, явищ.

Кожній людині відомо, які процеси відбуваються в організмі під впливом емоцій, і як наслідок виникає стрес. Найбільш знайомі з них: «клубок у горлі», сухість у роті, прискорене серцебиття. Ці звичайні відчуття являють собою інтерпретацію відповідних видів реакцій на емоції, які виникають.

З позиції науки психології є поділ емоцій відповідно до реакцій людського організму на внутрішні і зовнішні.

Внутрішні – це діяльність органів людини під впливом емоцій, де ключове місце посідає біологічний зворотний зв'язок. На ефективність функціонування такої дії впливають індивідуально-психологічні характеристики людини, емоційна лабільність, схильність до самоконтролю, що виражається насамперед у змінах каналів з низьким порогом чутливості, таких як показник шкіргальванічної реакції. Це свідчить про наявність різного інформативного значення каналів реєстрації в окремих індивідів і робить оцінювання поліграм суто індивідуалізованим, незважаючи на безумовність спільних науково обґрунтованих закономірностей, у тому числі й регулятивної здатності, притаманної всім людям без винятку. Сучасні поліграфи, як правило, мають канали реєстрації показників дихання, серцево-судинної системи, опору шкіри і тремору.

Дихальна система. Ритм дихання і об'єм вдихуваного повітря може відхилятися від норми. Чим більш посилена робота (фізична й розумова) потрібна для того, щоб подолати стрес, тим більший обсяг кисню необхідний для реалізації цього процесу. При спокійному диханні активність експіраторної зони не проявляється: у цих умовах вентиляція забезпечується активним скороченням інспіраторних м'язів (переважно діафрагми), а потім – пасивним поверненням грудної клітки у вихідне положення. Однак при форсованому диханні (наприклад, при фізичному навантаженні) видих стає активним у результаті активізації експіраторних нейронів.

Зауважимо, що дихання відбувається значною мірою усвідомлено, і в певних межах кори головного мозку може підпорядковувати собі стовбурові

центри. Через гіпервентиляцію можна знизити кількість вуглекислого газу в артеріальній крові вдвічі. При цьому виникає алкалоз, який іноді супроводжується судомними скороченнями м'язів кистей і стоп. Такий ефект можна спостерігати під час активних спроб протидії, на основі регуляції дихання.

Кровоносна система. Чим сильніше б'ється серце, тим пришвидшеніший пульс, вищий артеріальний тиск і сильніший кровообіг. Крім того, в крові відбуваються зміни її хімічного складу.

Тиск і пульс. Тиск крові в артеріях людини безперервно коливається в межах середнього рівня. Канал артеріального тиску (АТ) під час проведення спеціального дослідження відображає різні коливання, які фіксує поліграф. Найбільш відображуваними є активні пульсові хвилі, вони позначаються як хвилі першого ряду. Їх коливання є синхронними зі скороченнями м'язів серця. Тому під час кожного такого скорочення збільшується порція крові, яка надходить в артерії, тим самим підвищується в них тиск. За умови розслаблення м'язів серця приплив крові із шлуночків припиняється, відбувається тільки її відплив з великих артерій, і тиск знижується. Зниження тиску крові в артеріях відіб'ється на показниках параметрів поліграфа як норма в межах допустимого. Тобто найбільша величина тиску в артеріях виникає під час утворення вершини пульсової хвилі, а найменша – під час проходження основи пульсової хвилі. Різниця між систолічним і діастолічним тиском називається пульсовим тиском, він відповідає хвилі першого порядку.

Крім пульсових коливань на кривій артеріального тиску можна спостерігати хвилі другого порядку, що збігаються з дихальними рухами, вони називаються дихальними хвилями. Слід враховувати, що вдихання повітря людиною супроводжується зниженням артеріального тиску, а видихання, навпаки, – підвищенням. У разі недостатнього кровопостачання мозку киснем в окремих випадках на кривій (АТ) відображаються хвилі третього порядку, зумовлені періодичними змінами тону судинорухових центрів. Ритмічні коливання стінки артерії, зумовлені підвищенням тиску в період систоли, називають артеріальним пульсом.

Таким чином, плетизмограма відбиває об'ємну швидкість кровотоку на кінцівках, тобто різницю між припливом і відпливом крові.

Електропровідність шкіри, пов'язана з процесом потовиділення і ступенем активності даного процесу. Функціонування потових залоз і, відповідно, термоконстантність тіла забезпечуються за рахунок впливу кори великих півкуль, гіпоталамуса і ретикулярної формації. На тілі людини нараховується близько 2 млн потових залоз, велика їх кількість – на долонях, і саме ці залози активно реагують на зміни в емоційній сфері.

Система травлення. Скорочення шлунка спричиняє зміну потоків у травному тракті. У цей час зіниці людини реагують і розширюються для отримання більшої кількості проходження через них світла.

Адреналінові залози виділяють у кров адреналін, за рахунок якого посилюються емоції, що мають більш тривалий характер.

М'язова система. Відбувається скорочення м'язів та інша їх рухова активність, тому спостерігається відхилення від норми, що супроводжується слабшим чи сильнішим тремтінням (тремором).

Усі ці внутрішні реакції організму використовуються спеціалістом-поліграфологом для того, щоб визначити рівень стресу людини й зафіксувати їх на поліграмі. Психофізіологічні реакції організму під час проведення таких досліджень являють собою комплексну систему, тому виокремлення з неї будь-яких складових не дасть вичерпної відповіді про наявність реального стресу під час тих чи інших запитань тестів і відомостей про механізми, що лежать у його основі. Відповідно спеціалісту-поліграфологу необхідно конкретно знати, як саме вроджені особливості організму опитуваної особи, вторма чи інші нестандартні ситуації можуть вплинути на психофізіологічні прояви цих емоцій.

Зовнішні – це реакції людського організму на прояв емоційних змін унаслідок впливу на них відповідних подразників. Спеціаліст поліграфа може помітити їх у момент, коли опитувана особа має намір дати неправдиву відповідь. До зовнішніх реакцій відносять елементи міміки та жестикуляції. Перші проявляються у вигляді емоційного здивування, зокрема через подив, спантеличений погляд, підняття брів тощо. Вони є характерними для тестового опитування особи з використанням контактних датчиків, які кріпляться до різних частин тіла людини. Спільним для зовнішніх реакцій є те, що вони все-таки можуть бути проконтрольовані зусиллям волі опитуваної особи. Проте варто пам'ятати, що далеко не останню роль відіграє емоційний стан людини на відтворення певних обставин події. Саме сильне емоційне напруження спричиняє активну діяльність десятків фізіологічних механізмів, провокуючи відповідні реакції, які формують емоційний стан людини. Стрес охоплює весь організм, викликаючи в людини певний мобілізаційний стан, і при цьому майже одночасно об'єднує всі функції організму в одне ціле. Разом з тим далеко не всі фізіологічні показники і не за однакових умов можуть реєструватися, оброблятися й зберігатися поліграфом, існують певні винятки. Відповідно до сучасних стандартів поліграфи повинні мати не менше п'яти каналів реєстрації, із них чотири канали чітко визначені – це канал реєстрації артеріального тиску, два канали дихання та канал реакції опору шкіри. Окрім чотирьох обов'язкових каналів, виробники додають канали реєстрації тремору, фотоплетизмограми тощо. Одночасний контроль зазначених фізіологічних процесів під час проведення психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа суворо визначений: відповідно до чинних міжнародних стандартів виключення з контролю хоча б одного з цих процесів робить таку процедуру невалідною. Проте сильне емоційне напруження під час проведення опитування за допомогою поліграфа можна спостерігати і в особи, непричетної до вчинення розслідуваного злочину. У таких випадках спеціалістам-поліграфологам необхідно ретельніше приділяти увагу передтестовій бесіді з метою запобігання в процесі виконання дослідження непередбачуваних емоційних проявів опитуваного на поліграфі.

Слід пам'ятати, що під час проведення цього спеціального дослідження вимірюється фактичний рівень нервово-емоційного напруження людини, що виникає внаслідок реагування на відповідні стимули (вербальні або невербальні). Відповідно психологічний стрес проявляється у змінах психофізіологічних показників, які реєструє поліграф. Щодо правильності оцінювання поліграфологом результатів такого дослідження, то можуть бути допущені помилки самим спеціалістом. Вони викликані здебільшого неналежною або ж ганебною поведінкою потенційного опитуваного під час проведення таких досліджень, які, відповідаючи на запитання спеціаліста-поліграфолога, можуть супроводжуватися власною зухвалістю, неухважністю чи навіть нервунням.

Однак існує теоретична можливість того, що особа, яку опитують, має настільки міцну нервову систему, що зможе контролювати зміни вищої нервової системи, а це призведе до помилкових результатів.

Не слід забувати і певні особливості, пов'язані з обмеженням виконання такої процедури дослідження, а саме випадках:

- вагітності;
- алкогольного чи наркотичного сп'яніння;
- наявності психічного захворювання чи розладу, хвороби, пов'язаної з порушенням серцево-судинної або дихальної системи;
- регулярним вживанням сильнодіючих лікарських препаратів, які містять наркотичні складові, тощо.

До того ж існує низка захворювань фізичного та психологічного стану людини, при яких не рекомендується проводити дослідження з використанням поліграфа, оскільки хворі не можуть адекватно сприймати дійсність. Обмеженням на виконання такої процедури є соціальні, психологічні та біологічні вади чи тимчасові стани опитуваних. Зокрема:

- менструальний період і вагітність жінок терміном більш як 100 днів;
- параліч, ампутація органів, які впливають на розміщення чутливих нервових закінчень, інші складні недавно перенесені хірургічні операції;
- хронічні захворювання: гіпертонія, гіпотонія, неврози, серцева недостатність та ін.;
- емоційна нерівновага в результаті будь-якої події, що стосується безпосередньо опитуваного;
- наркоманія, алкоголізм, особливо якщо тестування відбувається в період вимушеної відмови особою від алкоголю чи наркотиків;
- інші психічні захворювання та нервові розлади тощо.

Поліграфологам часто доводиться стикатися з перевіркою різних категорій людей з різними процесуальними статусами, в яких вони перебувають. За допомогою складених запитань спеціаліст-поліграфолог має домогтися від них відповідей, які можуть бути швидко й точно інтерпретовані. Правильно ж відтворити результати, відображені на поліграмі, можна лише тоді, коли поліграфолог розуміє психофізіологічні процеси, що відбуваються з людиною, особливо, коли вона перебуває у стані спокою (вважається, що це гомеостатичний стан рівноваги). Якщо ж людина не зможе швидко впоратися зі

стресом, то рівновага порушується. Саме у момент порушення такого процесу відбуваються численні фізіологічні і психологічні дії, показники яких і реєструє поліграф. Регуляція психофізіологічних процесів, які тісно пов'язані не лише з типами нервової системи, а й підпадають під вплив внутрішніх і зовнішніх чинників (продромальний стан, хвороба, ступінь втоми, рівень мотивації, вираженість стресу і т. д.), впливає на інформативність показників, які відображаються на поліграмі проведених поліграфологічних досліджень.

Страх викриття брехні, поєднаний із внутрішнім конфліктом між необхідністю заперечення своєї причетності до події, факту чи явища та потребою зняття внутрішнього напруження, супроводжує певний прояв емоцій в опитуваного на пред'явлення значимого стимулу. Насправді дія всіх свідомих і підсвідомих процесів в організмі спрямована на те, щоб повернути людину в стан рівноваги, з якої вона вийшла внаслідок пережитого стресу. Саме з цим співвідношенням рівноваги та дисбалансу мають справу спеціалісти-поліграфологи.

Виведений зі стану рівноваги мозок за допомогою певного сигналу повідомляє організм опитуваної особи про цей стан і одночасно фіксується за допомогою поліграфа, це так звана «психофізіологічна реакція», тобто реакція, яка виникає в опитуваній особі у відповідь на запропоновані їй стимули (вербальні чи невербальні). Так звані спровоковані стимули поліграфолога найсильніше впливають на якість відображення показників при формуванні відповідей на поставлені запитання до потенційного опитуваного. Їх інформаційний потік, проходячи через органи слуху, перетворюється в імпульси, які надходять у мозок людини. У гіпоталамусі (відділі мозку, який сприймає надходження інформації) формуються реакції різних команд, що потім надсилаються в нервові системи (утворення), в тому числі й автономну нервову систему. Вона ж, у свою чергу, регулює роботу внутрішніх органів – серця, шлунка, залоз і кровоносних судин. Даний регуляційний процес здійснюється автоматично, а його плинність є прямопропорційною емоційному стану людини, в якому вона перебуває. Таким чином, особа не має можливості на нього впливати проявленими власними вольовими зусиллями.

Фізіологічні процеси органів життєдіяльності людини, перебуваючи в своєму взаємозв'язку, до кінця виконують подані їм команди з головного мозку. Зокрема, перетворені та відправлені з гіпоталамусу команди через довгастий мозок і міст, що є продовженням спинного мозку, запускають рефлекторну функцію і її провідників. Ядра довгастого мозку й мосту здійснюють регуляторну функцію і забезпечують роботу органів травлення, дихальної, серцево-судинної систем тощо. У середньому мозку вони проходять рефлекторні дуги орієнтовних рефлексів і впливають на зорові та звукові подразники. Щодо проміжного мозку, то значна частина складних рухових рефлексів обумовлена функціонуванням саме цього сегмента, через який надходять імпульси до кори великих півкуль від зорових, слухових, шкірних, смакових та інших рецепторів.

Імпульси проходять через синапси (мікроскопічні спеціалізовані утвори на місці контакту нервових клітин (нейронів) у центральній нервовій системі і на

нервових звивинах або на місці контакту нейрона і клітини ефектора), які «відповідають» за перетворення сигналів у стимули. У більшості синапсів це відбувається з виділенням хімічних передавачів. Ці передавачі діють як стимулятори, що перетворюють і надсилають імпульс, який змушує реагувати відповідний орган або мускул. Отже, частота й тривалість імпульсу залежать від сили або походження подразника (стимулу). Сам же нерв може передавати імпульси частіше, за умови надходження сильнішого стимулу через синапс або орган відчуття людини. Завершується процес комадної стимуляції чутливого нерва надходженням імпульсу знову ж у мозок людини, а він вже приймає рішення, як на нього реагувати.

Усю цю фізіологічну діяльність пасивно фіксує поліграф, проводить її обробку і видає на монітор комп'ютера, після чого отримані результати розшифровуються спеціалістом-поліграфологом.

1.3.2. Окремі технічні складові комп'ютерного поліграфа та їх особливості

Поліграф – це технічний, багатоканальний реєстратор психофізіологічних реакцій людини, гласного використання, який дозволяє виявляти та фіксувати психофізіологічні реакції індивідуума на певні стимули (подразники) за рахунок перетворення її психофізіологічних показників активності з аналогових сигналів у цифрові, що відображаються у вигляді кривих на поліграмах.

Сучасні покоління поліграфів у своїй основі є комп'ютерними (цифровими), в яких аналоговий сигнал реєструється спеціальними датчиками, які входять до комплексу приладу. Переважна більшість моделей – це переносний персональний комп'ютер із сенсорним блоком і датчиками знімання інформації. Поліграфи реєструють сигнали, що надходять із датчиків, які спеціаліст прикріплює до різних ділянок тіла опитуваного. При цьому зміни показників взаємозв'язані з коливаннями рівня збудження людини. Вважається, що брехня викликатиме вищий рівень емоційного стресу людського організму, ніж повідомлення правди. Зауважимо, що опитування осіб із використанням поліграфа має на меті верифікацію ідеального сліда відображення, пов'язаного з перевіркою, факту, події, явища, що відбулися в минулому.

Тож, комп'ютерні поліграфи являють собою поєднання аналогових моделей з інноваційним обладнанням. Вони утворилися завдяки розвитку й упровадженню новітніх технологій у різні сфери суспільного життя, у тому числі й упровадженню їх в науково-технічні галузі знань. Основоположну ідею комп'ютерного поліграфа запропонував американський поліграфолог Дж. Янкі на п'ятому щорічному семінарі, що проходив у Клерівському інституті поліграфа. Д. Раскін і Дж. Кірчер розпочали створювати комп'ютерні поліграфи, які були випущені в 1991 р. під назвою Computerized Polygraph System.

Комп'ютерні поліграфи є автоматичними й неавтоматичними. Перші видають графіки кривих і табличні вираження реакцій опитуваного в умовних

одиницях, а в деяких випадках фіксують відхилення в психофізіологічних реакціях опитуваного, перевищуючи допустиму норму. Другі відтворюють інформацію лише у вигляді графіків кривих, відображаючи динаміку психофізіологічних процесів опитуваного. Подальший аналіз отриманих даних здійснюється спеціалістом-поліграфологом візуально. Завдяки науково-технічному прогресу поліграфологічні прилади вдосконалюються, а тому серійно випускаються різні моделі комп'ютерного поліграфа.

Провідні компанії США, Японії, Канади запропонували сучасному ринку свої розробки в зазначеній сфері діяльності. Набули широкого застосування поліграфи чотири-, п'яти- та шести каналного відбору сигналу з над точною фіксацією психофізіологічних реакцій, проявлених людиною під час виконання спеціальних досліджень з використанням поліграфа.

Комп'ютерний (цифровий) поліграф фіксує запис на електронному носії за допомогою персонального комп'ютера. Він складається із системного блока, комп'ютера, набору датчиків і принтера. Інформація, отримана з датчиків, відображається на екрані комп'ютера, аналізується програмою й роздруковується за допомогою принтера.

Щодо датчиків, то вони прикріплюються до різних частин тіла людини, через одяг або ж вмонтовані безконтактні датчики в речі, предмети, прилади побутового призначення, котрі розміщені в спеціальному для проведення дослідження приміщенні, виявляють і фіксують вегетативні реакції організму людини. Саме з цих позицій даний науково-технічний засіб вийшов за межі медичного приладу й набув широкого застосування в різних галузях наукових знань, зокрема у кримінальному судочинстві багатьох країн світу.

З метою реєстрації фізіологічних даних використовуються такі датчики:

- верхнього (грудного) і нижнього (черевного) дихання;
- серцево-судинної активності: пульсу, кровонаповнення судин і/або артеріального тиску;
- електрошкірна провідність (опору шкіри, шкіргальванічного рефлексу).

Решта датчиків, що включаються в комплектність різних моделей поліграфів, виконують допоміжну функцію. Так, датчики тремору (рухової активності) і голоси можуть використовуватися для фіксації артефактів: руху особи і зовнішніх шумових перешкод відповідно. (*Тремор* – мимовільне або передчасне скорочення певної групи м'язів.) Поява тремору, пов'язана зі створенням відчуття болю чи інших подразників (стимулів), які спричиняють викривлення психофізіологічних сигналів, що реєструються при проведенні перевірок осіб з використанням поліграфа.

Голосовий датчик (мікрофон) також може використовуватися для точнішої фіксації моментів питання-відповіді та для запису фонограми опитування.

Важливе значення в психофізіологічній діяльності з використанням поліграфа відіграє датчик дихання. Оригінальність його застосування полягає в тому, що він дає змогу відстежувати зміни частоти дихальних шляхів незалежно від типу (верхнє і нижнє) дихання. В основу цього датчика покладено вимірювання об'єму видихуваного повітря, а воно не залежить від форми дихання. Аналіз будови поліграфа та необхідність його підключення до

комп'ютера дає підстави розглядати його не як простий апарат, а як програмний комплекс, який забезпечує якісне зняття, оброблення, зберігання й аналіз фізіологічних показників, що відповідає поширенішій точці зору вітчизняних і зарубіжних науковців щодо призначення цього науково-технічного приладу.

Загалом впровадження нових наукових розробок у модернізацію моделей поліграфів, причому чутливих навіть до найменших зрушень, дає можливість бездоганно фіксувати зміну потовиділення долонь, кров'яного тиску й дихання. Для реєстрації змін глибини і частоти дихання на ділянку грудної клітки і шлунка кріпляться пневматичні трубки. Зміна кров'яного тиску реєструється за допомогою спеціального манжета, який обертається навколо плеча, а показник потовиділення долонь знімається за допомогою металевих електродів, прикріплених до пальців руки. У деяких випадках також реєструється електрична активність головного мозку (викликані потенціали).

Сучасні комп'ютерні (цифрові) поліграфи можуть фіксувати до 50-ти фізіологічних параметрів: почервоніння обличчя або його окремих частин, тремтіння губ, розширення або звуження зіниць, прискорене кліпання й інші фізіологічні зміни в організмі людини. Наприклад, прилади фіксують зміну розширення капілярів. Це найпростіша рефлекторна відповідь на шокуєчі питання. Вона не контролюється силою волі так, як можна контролювати дихання. Окремі моделі поліграфів дають змогу аналізувати людську мову. Вважається, що якщо людина повідомляє явну брехню, у неї змінюється стан голосових зв'язок, які видають дещо спотворений звук за рахунок нерегулярної зміни основної частоти вібрації. Інші детектори реагують на зміну температури навколо очей. Принцип їх дії ґрунтується на тому, що коли людина відчуває психічний дискомфорт, говорить неправду чи лукавить, внутрішньоочний тиск підвищується. Також спостерігається приплив крові до очних яблук, через що підвищується температура навколо очей. Останніми роками розробляються нові технології детекції брехні, що використовують методи психосемантики (аналіз семантичних полів тестованого) і психозондування (аналіз підсвідомих реакцій на неусвідомлювані подання тестових стимулів). Немає сумнівів, що в недалекому майбутньому нас чекає поява й інших, набагато витонченіших способів виявлення неправдивої інформації за допомогою поліграфів.

Отож, комп'ютерний (цифровий) поліграф є інструментом, який одночасно фіксує зміни низки фізіологічних процесів людини, таких як серцебиття, кров'яний тиск, дихання і електричний опір шкіри (гальванічний ефект). Поліграф використовується для психофізіологічної об'єктивації процесу верифікації поліцейськими органами і спецслужбами різних країн, численними державними органами та установами, а також приватними корпораціями як в публічному (державному), так і в приватному секторі. Основна теорія психофізіологічної об'єктивації брехні ґрунтується на припущенні про те, що людина нервує, коли говорить неправду, в результаті чого серцебиття зростає, піднімається кров'яний тиск, змінюються ритми дихання і т.п. Базовий рядок цих фізіологічних характеристик задається шляхом постановки особі запитань, правдиві відповіді на які знає лиш вона сама. Відхилення від базових

показників розцінюються спеціалістом-поліграфологом як ознака виявленої брехні людини.

Окремі характеристики датчиків, що використовують виробники поліграфів.

Датчики дихання. За фізичними властивостями такі датчики поділяються на чотири класи. До першого класу відносяться датчики дихання, розроблені за принципом перетворення механічного зсуву в тиск, а тиску – у електричну напругу. Наприклад, гофровані еластичні трубки з датчиком тиску. Такі датчики застосовуються у поліграфах фірми «Lafayette» і «Axciton». За рахунок подвійного перетворення датчики дихання мають значну нелінійність, для усунення якої виникає потреба у значних конструктивних та технологічних ускладненнях, що підвищує їх кінцеву вартість. Якщо фірма «Lafayette» володіє технологічними прийомами лінеаризації власних датчиків, то фірма «Axciton» такими прийомами не володіє і її датчики за технічними характеристиками значно поступаються датчикам фірми «Lafayette».

Другий клас датчиків дихання умовно поділяється на два підкласи. До першого – відносяться датчики, створені на основі виявлення фізичних властивостей п'єзоефекту. До другого – датчики дихання, що уособлюють основі фізичні властивості тензоефекту (тензодіоди).

Датчики дихання першого підкласу широко впроваджувались у виробництво поліграфів 20 – 40 років минулого сторіччя. Зараз такі датчики використовує лише виробник поліграфів «Геолід». Інші виробники цих приладів використовують датчики на фізичних властивостях тензоефекту. Це пояснюється тим, що попри всю простоту виробництва та їх високу чутливість, датчики дихання на п'єзоефекті мають суттєві недоліки, а саме: низьку вирішальну здатність, зумовлену тим, що вони відчувають вплив з боку акустичних перешкод. Крім того, їм властива часова деформація, зниження якості роботи, значна нелінійність, а також залежність від температури та вологості оточуючого середовища. Датчики дихання, створені на фізичних властивостях тензоефекту, характеризуються відсутністю перелічених вище залежностей (часових, температурних тощо) і не підлягають впливу акустичних шумів, менш чутливі до них і мають більшу вирішальну здатність та менші показники нелінійності. Оскільки у них практично відсутнє часове зниження якості роботи, такі датчики дозволяють за допомогою схемотехнічних рішень компенсувати цю нелінійність до розмірів, які дозволяють використовувати лінеаризовані результати вимірювань для розрахунків параметрів дихання. Але ці датчики потребують більш значного початкового тиску на тіло індуктора, що іноді зводить досягнуті результати нанівещь. Тому такі датчики не знайшли використання у поліграфах виробників США.

До третього класу слід віднести датчики дихання безпосереднього вимірювання. Вони являють собою електроди, що закріплюються безпосередньо на тілі особи і реєструють динаміку змін електричного опору тканин людини в процесі її дихання. Такий спосіб реєстрації параметрів дихання характеризується простотою датчика, але достатньо складними схемотехнічними рішеннями електронного блоку реєстрації. Основним

недоліком таких датчиків є те, що вони повинні кріпитися безпосередньо до тіла індуктора і вимагають складного електронного блоку реєстрації, що значно підвищує вартість поліграфу. Перевагами відносно інших датчиків дихання є те, що він практично не потребує початкового тиску на тіло людини, має високу лінійність, чутливість, вирішальну здатність, стабільність параметрів і не підлягає впливу дестабілізуючих факторів оточуючого середовища. Таку систему реєстрації показників дихання застосовує тільки виробник поліграфів «Stoelting Co». Натомість інші провідні виробники приладів такого гатунку з США використовують датчики дихання, побудовані на фізичних властивостях перетворення механічного зсуву в тиск, а тиску – у електричну напругу і безпосереднього вимірювання змін електричного опору тканин людини в процесі дихання. Це вимагає висококваліфікаційних конструкторсько-технологічних рішень і ставить високі технологічні вимоги до виробництва таких датчиків, що визначає їх високий рівень якості і вартості.

«Axciton», як провідна компанія з виробництва поліграфів, використовує такі ж фізичні властивості та конструктивні принципи, що й виробник «Lafayette», але, не маючи технологічних можливостей виробництва, фактично неспроможна випускати системи реєстрації параметрів дихання з такими ж високими технічними показниками, які має компанія «Lafayette», хоча системи цих виробників за вартістю майже не відрізняються між собою.

На відміну від виробників поліграфів у США, російські виробники при створенні систем реєстрації дихання використовують тільки датчики на фізичних властивостях п'єзо- та тензоефектів. Це дозволило їм не застосовувати у розробках та виробництві складних технологічних процесів, значно знизити вартість систем реєстрації дихання. Тому, за показником зниження вартості систем реєстрації дихання за рахунок зниження їх технічних характеристик одноосібним лідером є компанія «Геолід». Найбільш високі технічні характеристики систем реєстрації дихання серед російських виробників має фірма «Гротек». Інші російські виробники мають майже однакові показники за незначною розбіжністю у вартості. Однак, за рахунок високотехнологічних та схемотехнічних рішень за власними технічними характеристиками приладів, виробники поліграфів з США мають значну перевагу перед російськими виробниками у частині технічних рішень, але поступаються їм за вартістю продукції. Таким чином, виникає невідповідність при визначенні співвідношення вартості приладів до їх технічних показників. Це не дозволяє кількісно оцінити таке співвідношення, але надає змогу провести їх якісну оцінку, яка вказує на перевагу наявних систем реєстрації датчиків дихання виробництва США над аналогічним російськими.

Датчики кров'яного тиску. За фізичними властивостями датчики кров'яного тиску розподіляються на два класи.

До першого – відносять класичні датчики кров'яного тиску, розробленого за методом Короткова. Цей метод використовують у США в практиці поліграфологічної перевірки з деякою власною модифікацією. За цією модифікацією у манжетці створюється початковий тиск від 30 до 50 мм. ртутного стовпчика. Величина початкового тиску контролюється стрілочним

манометром, який змонтовано поряд з грушею підкачки, а динаміка змін кров'яного тиску реєструється датчиком тиску, який вмонтовано у манжетку. Така технологія вимірювань існує з 20-х років минулого сторіччя і використовувалася ще у першому поліграфі, створеному Кіллером у 1933 р. Якщо стрілочний манометр впродовж усього часу свого існування практично не змінювався, то датчик реєстрації кров'яного тиску зазнав низки суттєвих змін як за конструктивними, так і за технологічними рішеннями. Це дозволило Американським компаніям «Lafayette» і «Axciton» з достатньою надійністю та точністю реєструвати зміни кров'яного тиску впродовж тривалого часу проведення комп'ютерних поліграфічних досліджень. Датчики, якими оснащені поліграфи цих компаній, засновані на давно відомих фізичних принципах реєстрації фізіологічних показників людини й істотно відстають від сучасних досягнень науки. На відміну від цього, виробник поліграфів «Stoelting Co», крім реєстрації кров'яного тиску і кардіосигналу, використовує ще й пальцевий датчик фотоплетизми, що дало можливість досягнути найвищих показників лінійності сигналів у процесі їх реєстрації та підсилювання.

До другого класу датчиків кров'яного тиску слід віднести твердотільні розробки, які не потребують пневмо манжеток, а початковий тиск у них створюється за рахунок натягування еластичного паска без можливостей контролю вилучини натягування. Реєстрація динаміки змін кров'яного тиску має нелінійний характер, за рахунок чого знижуються якісні показники реєстрації. Такі датчики характеризуються відносно низькою вартістю та простотою виготовлення, ними комплектуються російські поліграфи серії «Барьер» фірми «Геолід». На відміну від усіх відомих поліграфів, компанія «Гротек» випускає поліграфи без датчика кров'яного тиску. Динаміка змін кров'яного тиску розраховується шляхом математичної обробки сигналу фотоплетизми. Такий підхід у вирішенні задачі реєстрації динаміки змін кров'яного тиску є найбільш ефективним з точки зору технічних і методологічних рішень та фінансових витрат.

Датчики фотоплетизмограми. Такі датчики мають поширений характер застосування у поліграфах різних виробників, і характеризуються як такі, що базуються на єдиних фізичних властивостях – фотоефекті. Вони уособлюють загальні конструктивні та технологічні принципи побудови, але мають і розбіжності у електронних схемах підсилювання та формування сигналів. Це відбивається на лінійності сигналів, яка визначає вирішальну спроможність приладу та забезпечує компенсацію можливих перешкод. За допомогою цих сигналів реєструється динаміка змін кровонаповнення судин, як правило, пальця руки.

Американська компанія виробників поліграфів «Axciton» таких датчиків не використовує. Реєстрація кардіосигналу здійснюється за допомогою пневмодатчиків кров'яного тиску. Інші виробники поліграфів використовують датчики фотоплетизми. На відміну від інших виробників поліграфів компанія «Stoelting Co» при підсилюванні та формуванні сигналів застосовує оригінальні рішення, які дозволяють не використовувати частотні фільтри для боротьби з перешкодами промислового походження, досягати високої лінійності

підсилювання сигналу, завдяки чому підвищується їх інформативна спроможність. Таким чином, «Stoelting Co» утримує передові позиції у вирішенні завдання по способах реєстрації фотоплетизми.

Електроди реєстрації шкірно-гальванічної реакції (ШГР). З часу початку застосування реєстрації ШГР минуло майже сто років, та ще й досі остаточно не з'ясована теоретична основа прояву цього феномену. Способи реєстрації ШГР за цей час залишилися майже незмінними, а розробки систем такої реєстрації здійснюються шляхом методу спроб та помилок.

Електроди, що застосовуються у різних моделях поліграфів для реєстрації ШГР, мають спільну конструктивну базу, але відрізняються за властивостями матеріалів, з яких вони виготовлені. Для виготовлення одних електродів використовують хлор – срібло, для виготовлення інших – звичайний нікель, або нержавіюча сталь. Хлор – срібло використовується в електродах для зменшення їх поляризації, яка негативно впливає на реєстрацію ШГР. У процесі експлуатації таких електродів виникає потреба у витратних матеріалах, зокрема, спеціальному електродному гелю, який нейтралізує поляризацію до незначного рівня. Нікелеві електроди, або електроди із нержавіючої сталі, також піддаються в деякій мірі впливу поляризації, але цей рівень обмежує у часі ефективність реєстрації ШГР, отож, потреба у витратних матеріалах для цих електродів відпадає.

Компанії виробники поліграфів «Lafayette» та «Stoelting Co» використовують хлор-срібні електроди. Усі інші – нікелеві, або із нержавіючої сталі. Таке становище зумовлено складністю технології виготовлення хлор-срібних електродів і спеціального електродного гелю (пасти). З невеликою перевагою в плані технічних характеристик систем реєстрації ШГР лідерами в цій сфері є компанії «Lafayette» і «Stoelting Co».

Датчики реєстрації наявності активної протидії поліграфу. Датчики такого спрямування базуються на фізичних властивостях п'єзоефекту, або магнітострикції. Вони використовуються практично у всіх поліграфах, крім поліграфів американської компанії «Axciton». Ці датчики відрізняються між собою за конструктивними рішеннями, місцем розташування і кількістю точок контролю. Наприклад, фірма «Геолід» використовує датчики трьох варіантів:

- датчики, розташовані під передніми ніжками стільця для реципієнта;
- датчик, який підкладається під сидниці реципієнта;
- датчик, що одягається на м'язи гомілки.

Виробники поліграфів «Lafayette» і «Stoelting Co» використовують спеціальні крісла із вмонтованим у ньому датчиками. При всій різноманітності конструктивних рішень датчиків та систем реєстрації наявності активної протидії поліграфу, всі вони мають майже однакову ефективність і реєструють тільки дії спроби людини зашкодити якісного проведення дослідження з використанням поліграфа. Отримані реакції, в яких використовувалася протидія з боку потенційного опитуваного на поліграфі, не підлягає загальному обрахунку поліграм, а лише використовуються спеціалістом-поліграфологом як допоміжна інформація при прийнятті ним рішень. Таким чином, підстав для надання переваги якомусь конкретному виробнику немає, оскільки

охарактеризовані вище датчики мають наближено однакові якісні показники, спільні фізичні властивості та конструкторсько-технічні рішення і виконують тільки одну сигнальну функцію (спроба протидії поліграфу мала місце, чи не мала).

Додаткові системи реєстрації. Останнім часом спостерігається тенденція до розширення функціональних можливостей класичних поліграфів, підвищення їх розподільчої здатності, зниження вірогідності помилок при прийнятті рішень спеціалістами-поліграфологами за результатами виконаних ними досліджень за рахунок розширення номенклатури реєстрації фізіологічних показників. Найбільш поширеними та інформативними серед них є параметри мовлення. При їх реєстрації основна увага приділяється математичному аналізу низькочастотної частини спектру голосу (огиначаюча голосу). Спроби створення окремої моделі поліграфа лише за мовними параметрами потенційно опитуваної особи з використанням поліграфа поки що не дали очікуваних результатів, але використання реєстрації таких параметрів разом з іншими класичними фізіологічними показниками підвищує розподільчу здатність поліграфа і знижує вірогідність прийняття помилкових рішень. Системи реєстрації параметрів голосу застосовуються тільки у поліграфах фірм «Геолід» і «Гротек», однак, це не надає їм суттєвих переваг над поліграфами виробників «Lafayette» і «Stoelting». Цей факт можна пояснити недосконалістю математичного апарату спектрального аналізу обробки голосу людини.

1.3.3. Тактико-комунікативна діяльності у використанні комп'ютерного поліграфа

Важливою складовою досягнення поставленої мети запланованого ініціатором психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа є комунікативна діяльність, що виникає між учасниками цього процесу. Розглядаючи цю складову, варто звернути увагу на окремі наукові засади, котрі стосуються «спілкування», що становить найбільший інтерес для обміну інформацією між людьми та для використання його між суб'єктами кримінального провадження. Спілкування – це складний багатоплановий процес встановлення й розвитку контактів між людьми, який включає обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини. Воно притаманне будь-якій взаємодії між людьми, будь-якій сфері людських відносин, у тому числі діяльності щодо розкриття та розслідування злочинів, а отже створює спільноту індивідів, які здійснюють спільну діяльність.

Спілкування є обов'язковою складовою процедури виконання дослідження з використанням поліграфа. Воно де в чому схоже із слідчим допитом, зокрема спілкуванням слідчого і допитуваної особи, з використанням комунікативної діяльності. Хоча, зрештою, це два різні за змістом та формою заходи, один з яких процесуально визнаний і закріплений нормативно-правовими документами, а інший перебуває на етапі становлення та легітимізації.

Залежно від використовуваних засобів розрізняють два види спілкування: вербальне (від латинського *verbalis* – словесний), що здійснюється за допомогою мовних засобів, які сприймаються на слух, і невербальне як взаємодія між людьми без використання такої комунікації, через обмін невербальними посланнями та їх інтерпретацією в окремо взятій ситуації.

Утім ми більше уваги приділимо саме вербальному спілкуванню. Мова як система звукових сигналів, письмових знаків і символів, що використовуються людиною для озвучення, переробки, зберігання й передавання інформації, – один із поширених механізмів спілкування, вона є універсальним засобом комунікації та пізнання, що забезпечує найменшу втрату значення інформації, котра передається. Вербальне спілкування є складовою тактико-комунікативної діяльності, яку реалізує спеціаліст-поліграфолог у процесі виконання ним спеціального дослідження. Вона спрямована як до ініціюючої сторони психофізіологічного дослідження (органу чи посадової особи) так і кандидата на дослідження з використанням поліграфа.

До кожного з них спеціаліст-поліграфолог має виробити індивідуальне тактико-комунікативне спілкування. Зокрема, щодо ініціюючої сторони дослідження, то така діяльність може мати два варіанти взаємовідносин: пасивний і активний. Перший відображає пасивну тактику. Спеціаліст-поліграфолог, отримавши від ініціатора завдання і перелік орієнтовних запитань, самостійно готує тестові завдання і без їх обговорення з ініціатором проводить дослідження тематичних ідеальних слідів відображення особи й аналізує його результати та формулює висновок реалізованого дослідження. Другий варіант взаємовідносин – активний, він сприяє глибшому використанню інформаційного потенціалу опитування. Спеціаліст-поліграфолог та ініціатор дослідження разом визначають мету виконання завдання, формулюють тестові тематичні запитання, проводять обговорення отриманих результатів тощо.

Щодо кандидата на опитування, то тактико-комунікативна діяльність спеціаліста-поліграфолога з цією особою реалізується в три етапи: на етапі підготовки до психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа (перед тестова бесіда), в процесі виконання дослідження (між тестова бесіда), а також по закінченню дослідження (обговорення процедури дослідження з можливим оголошенням її результатів). З точки зору криміналістичної тактики це – процес встановлення психологічного контакту з опитуваним, і він може бути досягнутий завдяки застосуванню фахівцем спеціальних знань як складової його компетентності в окремо взятій сфері наукових знань.

Тому тактико-комунікативна діяльність у відносинах спеціаліста-поліграфолога з кандидатом на дослідження потребує особливого ставлення. Поліграфолог повинен тактично правильно організувати підготовчі дії для майбутнього проведення заходу. Спокійно, дохідливо пояснити особі, що запропонована процедура проводиться насамперед не в інтересах ініціатора, а її самої, оскільки це дає можливість ініціатору переконатися у щирості дій особи в минулому відносно певних обставин, фактів чи подій.

Під час спілкування спеціаліст-поліграфолог має демонструвати свою незалежність від ініціатора, тим самим налаштовувати кандидата на

дослідження щодо встановлення з ним психологічного контакту. Переконати особу, що він (поліграфолог) є фахівцем у своїй сфері діяльності, а поліграф надійним надточним науково-технічним приладом, який чітко фіксує реакції емоційного стану людини в процесі тестового опитування індивідуума. Наголосити на тому, що неуважність кандидата, його зверхність чи зневажливе ставлення до спеціаліста-поліграфолога чи до самої процедури дослідження або ж протидія його проведенню може негативно позначитися на отриманих результатах дослідження. З боку спеціаліста-поліграфолога має бути продемонстровано доброзичливе ставлення до індуктора, реалізована тактико-комунікативна майстерність у побудові з ним діалогу, що забезпечить якісно, спокійно і розсудливо провести заплановане ініціатором дослідження.

Що стосується спеціаліста-поліграфолога, то протягом встановлених етапів підготовки та проведення такої процедури дослідження він повинен дотримуватися принципів когнітивного спілкування. Під час передтестової бесіди йому слід на раціональному рівні повідомити особу про специфіку діяльності апаратно-програмного приладу, особливості виявлення поліграфом неправдивих даних від індивідуума, який їх повідомляє. Крім того, треба довести до відома кандидата на поліграфологічну перевірку, що під час проведення такого дослідження поліграфом реєструються психофізіологічні реакції людського організму та фонові фізіологічні показники, з якими і порівнюються реакції на тестові питання. Спеціалісту-поліграфологу необхідно дати пояснення щодо реакцій, котрі можуть виникнути в опитуваній особі за умови ухилення та приховання нею значимої інформації з того чи іншого питання.

Повідомляється все це з однією метою, аби закономірне хвилювання, страх людини перед процедурою проведення дослідження не впливали на отримані результати. Тобто від того, наскільки правильно і переконливо спеціаліст-поліграфолог зможе аргументувати особливості виконання запланованого ініціатором дослідження, на скільки й будуть його якісні результати.

Чільне місце в тактико-комунікативній діяльності відводиться формуванню соціально-психологічної установки як фактора адаптації кандидата на дослідження. З позиції психологічного змісту така процедура з використанням поліграфа являє собою нерозривну єдність діяльності, тобто спільної організованої цілеспрямованої активності людей і спілкування як багатопланового процесу встановлення й розвитку контактів між людьми, що передбачає обмін інформацією, певну тактику і стратегію взаємодії, сприймання та розуміння суб'єктами спілкування один одного.

У такому разі варто звернути увагу на феномен специфічної установки й окремі її засади формування та впливу процесу адаптації на кандидата дослідження як нової соціальної ситуації, з якою людина стикається вперше. У вітчизняній науковій літературі переважно установку розглядають із соціально-психологічної позиції, беручи до уваги такі складові:

– психологічний стан схильності особи до певної активності в певній ситуації;

– готовність і внутрішня схильність діяти певним чином, у заданому напрямі;

– напрям дій, заданий ззовні.

Зарубіжні спеціально-наукові джерела подають інші підходи до визначення поняття «установка», зокрема:

– свідоме ставлення до будь-якого факту;

– готовність відповісти певним способом на стимул (об'єкт, поняття або ситуація);

– манера; поведінка, позиція; спосіб дії; тактика;

– позитивна чи негативна оціночна реакція на що-небудь або на кого-небудь, яка виражається в думках, почуттях і цілеспрямованій поведінці.

Із позиції соціальної психології установка розглядається як дослідження психофізіологічних механізмів пристосування організму до передбачуваної ситуації, вибіркової та спрямованості психічних процесів, механізмів неусвідомлюваної регуляції діяльності особистості. Вона використовується під час вивчення ставлення особистості до соціальних об'єктів та ситуацій. Отже, у процесі виконання психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа установку слід розглядати:

– по-перше, як внутрішню готовність людини, яка прибула на проведення такого дослідження, діяти певним способом;

– по-друге, як певне налаштування особи (з точки зору психічного стану – власне емоції) щодо самої процедури поліграфологічної перевірки, а також – до спеціаліста-поліграфолога.

Ще одним елементом соціально-психологічного розвитку є адаптація як механізм пристосування. Адаптація (від лат. *adaptatio* – пристосування) – цілеспрямована системна реакція організму, що забезпечує пристосування будови й функцій організму до умов існування в навколишньому середовищі, до мінливих умов функціонування, інтенсивність і екстенсивність яких спочатку викликає порушення гомеостатичного балансу.

Без адаптації було б неможливо підтримувати нормальну життєдіяльність до мінливих факторів зовнішнього середовища. Адаптація має життєво важливе значення для організму людини, оскільки дає змогу не тільки переносити різні зміни в навколишньому середовищі, а й активно перебудовувати свої фізіологічні функції й поведінку відповідно до цих змін, іноді навіть випереджаючи їх. Вона формується в процесі еволюції і спрямована на збереження сталості її внутрішнього середовища (гомеостазу). Адаптація й гомеостаз – взаємопов'язані процеси, які доповнюють один одного і, як наслідок, визначають функціональний стан організму людини. Крім підтримки констант внутрішнього середовища за допомогою адаптації здійснюється перебудова різних функцій організму, що забезпечують його пристосування до фізичних, емоційних та інших навантажень. З позиції наукових досліджень адаптацію поділяють на специфічну та неспецифічну. Специфічна забезпечує зміни в організмі, спрямовані безпосередньо на усунення або послаблення дії несприятливого фактора, а неспецифічна виокремлює активізацію

різноманітних захисних систем організму (як фізіологічних, так і захисних психологічних механізмів).

Під час проведення психофізіологічного дослідження осіб із використанням поліграфа адаптація викликає зміни в суб'єктивному ставленні кандидата на дослідження до ситуації тестового опитування його на поліграфі як до сприятливого фактору, який допоможе встановити верифікацію даних, які підлягають перевірці. Тобто, якщо людина не щира, вона з пересторогою ставитиметься до процедури комп'ютерного тестування з використанням поліграфа, як до особистої загрози або ж несприятливого чинника, оскільки матиме на це об'єктивні причини і намагатиметься реалізувати суб'єктивно сформовану установку на приховування важливих фактів, події чи явища. У неї проявлятимуться ознаки дезадаптації як у поведінці (на вербальному й невербальному рівнях), так і у фізіологічних реакціях, що зафіксує поліграф. Разом з тим результат успіху специфічної адаптації кандидата на опитування залежатиме від уміння спеціаліста-поліграфолога сформулювати певну установку або ж зруйнувати стару, оскільки, як правило, респондент, щирий і добропорядний, приходить на таке дослідження з уже сформованою власною установкою.

Неспецифічна адаптація, що може виникнути під час проведення такого спеціального дослідження, буде забезпечувати активацію захисних систем організму, пов'язаних насамперед із такими фізіологічними елементами емоційного реагування, як вегетативно-соматичні (розширення-звуження периферичних судин, уповільнення-прискорення пульсу тощо) та біохімічні (передусім виділення адреналіноподібних речовин) елементи емоційного реагування в новій, невідомій для опитуваної особи ситуації. Саме ці та деякі інші ознаки беруться до уваги спеціалістами-поліграфологами в процесі розшифрування ними комп'ютерних поліграм проведених поліграфологічних досліджень. У зв'язку із зазначеним можна зробити висновок про важливість уміння спеціаліста-поліграфолога виділити проблеми, що на час дослідження з використанням поліграфа хвилюють особу. У такому разі існує проблема формування такої специфічної установки, як пріоритет факту, що встановлюється під час виконання цього спеціального дослідження, над іншим фактом, про який відомо респонденту. Пріоритет факту може виникнути і в іншому напрямі діяльності, зокрема в таких видах тестових опитувань осіб з використанням поліграфа:

- кадровому, під час прийому на службу або ж плановій періодичній перевірці («скринінгові» перевірки);
- службовому розслідуванні;
- опитуванні, пов'язаному з розслідуванням злочинів.

З позиції соціальної психології, зокрема психодіагностики, кожен з вищевказаних видів опитування має свою специфіку у формуванні вищезазначених установок, маючи відповідну мету:

- адаптацію індуктора до процедури проведення дослідження з використанням поліграфа, яка засвідчить його добропорядність;

– активізацію ознак суб'єктивного ставлення до такої процедури індуктором як до особистої загрози шляхом зміни фізіологічних реакцій та поведінкових проявів.

Формування соціально-психологічної установки як чинника адаптації особи до процедури проведення психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа вбирає поняття «оптимального психофізіологічного коридору». Першочергова мета спеціаліста-поліграфолога полягає в адаптації кандидата до процедури виконання комп'ютерного тестування з використанням поліграфа. Спеціаліст-поліграфолог має висловити особі, яка прибула та це спеціальне дослідження, свою особисту зацікавленість у підтвердженні правдивості її слів найкращим і найшвидшим способом – за допомогою пасивного реєстратора – поліграфа.

Однак слід врахувати, що психофізіологічна діяльність людини починається заздалегідь, ще до початку проведення спеціального дослідження, коли вона усвідомить необхідність проходження такої процедури. Як правило, це настає з часу звернення ініціатора до спеціаліста-поліграфолога щодо перевірки тематичних ідеальних слідів відображення на поліграфі, з метою їх достовірності. На цій стадії здійснюється підготовка й надання спеціалісту-поліграфологу необхідних наявних у розпорядженні ініціатора матеріалів, які сприятимуть плануванню сценарію проведення спеціального дослідження особи з використанням поліграфа. Воно поєднує кількість конкретних прийомів формування установок з метою адаптації конкретної особи до проведення спеціального дослідження. При цьому враховуються індивідуальні соціально-психологічні особливості людини, виявлені завдяки застосуванню методу аналізу письмових матеріалів та усних повідомлень ініціюючої сторони. Така діяльність за будь-яких обставин реалізовується через комунікативне спілкування, яке вчені розглядають у вигляді складного багатопланового процесу, що має три складові:

- 1) комунікативну сторону спілкування (обмін інформацією між людьми);
- 2) інтерактивну сторону (організація взаємодії між ними);
- 3) перцептивну сторону (процес сприйняття одне одного партнерами по спілкуванню і встановлення взаєморозуміння).

Так, під час проведення запланованого ініціатором дослідження особи з використанням поліграфа спеціаліст-поліграфолог має виконати ключове завдання – побудувати процес спілкування у такий спосіб, щоб найефективніше реалізувати вищезазначені складові. Оскільки результат подібної комунікативної діяльності спеціаліста-поліграфолога полягає в тому, щоб індуктор не сприймав процедуру психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа як інформативну діяльність, – це тому, що в нього формується установка внутрішнього ставлення до обставин, подій, явищ, інформація про які перевіряється. Проте в ситуації установки на приховування будь-якої інформації, значимої для опитуваної особи з використанням поліграфа, навіть не пов'язаної з дослідженням, акумулюється несвідома мобілізація захисних систем її організму і психіки. Це спричинює діяльність

різних елементів емоційного реагування і провідних захисних механізмів психіки, зокрема виділені вченим-дослідником З. Фрейдом.

Спеціалісту-поліграфологу необхідно пам'ятати, що його головною метою має бути перевірка інформаційних даних індуктора стосовно конкретного спрямування, яке зацікавило ініціатора дослідження, а також можливого виявлення в нього змістовної супутньої інформації, в умовах, коли:

- забезпечено належну організацію взаємодії – формування установки на ефективне співробітництво (правила поведінки під час поліграфологічного тестування, виключення протидії, уточнення реакцій, які з'являються, – взаємодія, побудована на довірі до спеціаліста-поліграфолога);

- встановлено контактне взаєморозуміння і можливість адекватно оцінювати індуктором, того що передбачає собою процедура спеціального дослідження з використанням поліграфа. Саме, ця складова процесу комунікативного спілкування є найважливішою й водночас проблематичною як для успішної адаптації особистості до умов проведення поліграфологічного дослідження, так і для формування інших установок індуктора.

Відповідно звідси випливає, що кандидат на дослідження з використанням поліграфа повинен бути в нормальному психічному і фізичному стані (це означає, що він не повинен мати больового синдрому, відчувати почуття голоду, потреби у сні тощо). Окрім того, така спеціальна процедура дослідження має проводитися лише в оптимальний для людського організму період, у добре провітреному приміщенні, за умови, що особа комфортно почуватиметься протягом всього періоду виконання дослідження. Водночас спеціаліст-поліграфолог має врахувати, що люди з певними розумовими і фізичними вадами складно підлягають такій процедурі досліджень з використанням поліграфа. У таких випадках спеціаліст-поліграфолог самостійно вирішує, чи варто застосовувати до такої категорії осіб спеціальне дослідження чи ні. Також має врахувати стан в якому перебуває особа, що прибула на психофізіологічне дослідження з використанням поліграфа і має його пройти. Тобто, мова йде про:

наявний фізичний стан особи:

- певний стан порушення в роботі серцевої системи або органів дихання, індуктора, які безпосередньо впливають на результати перевірки (ці порушення можуть бути розпізнані на ранніх етапах дослідження);

- психічний стан кандидата на дослідження з використанням поліграфа:

- люди з низьким рівнем інтелекту (практично не відчують моральних переживань через страх бути викритими у брехні; навіть не можуть відрізнити брехню від правди, а також зрозуміти мету і процедуру тестування за допомогою поліграфа);

інші фактори:

- особа, яка має фобії, і котра боїться будь-яких процедур;

- емоційно пригнічені особи;

- люди, що перебувають під дією заспокійливих і седативних засобів (не підлягають тестуванню до закінчення дії ліків).

Переконавшись, що в кандидата на комп'ютерно-поліграфне тестування не виявлено жодних зазначених вище негативних проявів, дослідження на поліграфі може реалізовуватися з дотриманням ч. 3 ст. 28 Конституції України, за якими «жодна людина без її добровільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом», та вимог інших законів і підзаконних нормативно-правових актів, які регулюють діяльність з використання поліграфа.

РОЗДІЛ 2. ЗАСТОСУВАННЯ «СКРИНІНГУ» В ПРОФВІДБОРІ КАДРІВ ДЛЯ ПІДРОЗДІЛІВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

2.1. Правові та інші засади діяльності, пов'язаної з використанням комп'ютерного поліграфа у виконанні кадрових «скринінгових» перевірок

Із подальшим системним впровадженням поліграфа у різні сфери суспільних правовідносин, постало питання щодо законності його застосування. Особливого змісту це питання набуло для правоохоронної та правозахисної діяльності, пов'язаної з виконанням завдань щодо розслідування вчинених кримінальних правопорушень, надзвичайних подій, а також при вирішенні кадрових «скринінгових» завдань тощо. З урахуванням того, що поліграф та діяльність з його використання в Україні окремим Законом не врегульована – це створює певну проблематику стосовно залучення цього приладу і спеціаліста для вирішення складних, неординарних та ключових питань, які виникають в підрозділах Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції.

Виокремимо, що правовою основою виконання спеціалістом-поліграфологом спеціальних психофізіологічних опитувань осіб з використанням поліграфа є Конституція України; Кримінальний кодекс України; Кримінальний процесуальний кодекс України; Цивільний кодекс України; Господарський кодекс України та ін.

Закони України «Про Національну поліцію»; «Про оперативно-розшукову діяльність»; «Про судову експертизу»; «Про державну службу»; «Про державну таємницю»; «Про запобігання корупції»; «Про інформацію»; «Про мову»; «Про захист персональних даних»; «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» – інші нормативно-правові акти.

Накази Міністерства внутрішніх справ України:

– «Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ» № 743 від 28.08.2001 р.;

– «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України», зареєстрованого у Мін'юсті України 27.10.2004 р. № 365/9964, № 842 від 28.07.2004 р.

Відомчі інструкції:

– «Інструкції про порядок використання в діяльності ОВС поліграфів (комп'ютеризованих приладів реєстрації психофізіологічних реакцій людини)», затвердженої Наказом Міністерства юстиції України від 27.10.2004 р. за № 1373/9972;

– «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень», затвердженої Наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 р. № 53/5 та ін.

Щодо регламентації окремих нормативно-правових актів. Так, ч. 3 ст. 28 Конституції України визначено: *«жодна людина без її згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям»*. Тобто, відповідно Основного Закону України, опитування з використанням поліграфа повинно проводитися виключно з добровільної згоди особи, що відповідає загальноприйнятій світовій практиці використання подібних приладів. Добровільність вибору характеризується повною відсутністю будь-якого тиску на особистість та відносною свободою вибору. Роблячи вибір, кандидат на поліграфологічне тестування сам оцінює перспективи та можливі правові наслідки такої процедури, і самостійно приймає рішення щодо її проходження чи відмови.

Відповідно до ч. 1 та 2 ст. 50 Закону України «Про Національну поліцію» така процедура закріплена при кадровому відборі осіб для служби в поліції:

– громадяни України, які виявили бажання вступити на службу в поліції, з метою визначення стану їхнього здоров'я зобов'язані пройти медичні обстеження, а також перевірку рівня фізичної підготовки, психофізіологічне обстеження, обстеження на предмет виявлення алкогольної, наркотичної та токсичної залежності в порядку, визначеному Міністерством внутрішніх справ України.

– громадяни України, які виявили бажання вступити на службу в поліції, за їхньою згодою проходять тестування на поліграфі.

– до осіб, які претендують на службу в поліції, проводиться спеціальна перевірка, порядок проведення якої визначається законом та іншими нормативно-правовими актами.

Правовою підставою для проведення опитувань за використанням поліграфа при відборі кадрів є Кодекс законів про працю України. Можливість проведення додаткових випробувань при прийнятті на роботу передбачає стаття 26 Кодексу законів про працю України. Трудовий договір із працівником може бути розірваний при виявленні невідповідності цього працівника займаній їм посади визначає стаття 40 Кодексу. Поняття «комерційна таємниця», дає правові підстави й гарантії суб'єктам господарювання в реалізації й створенні умов для безпеки своєї діяльності визначено статтею 36 Господарського кодексу України.

Постанова Кабінету Міністрів України №170 від 19.03.1994 р. «Про впорядкування застосування контрактної форми трудового договору» закріплює право роботодавця на припинення трудових відносин і з інших питань, які не передбачені трудовим законодавством, але зазначені в трудовому контракті (п.21 Постанови).

Слід наголосити, що наявний міжнародний досвід використання поліграфа, чинне законодавство України, методики, які використовуються для поліграфологічного тестування осіб, та їх наукове обґрунтування дозволяють стверджувати про можливість системного застосування поліграфа і в діяльності Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України. Так, стосовно правових підстав та можливостей застосування цього науково-технічного приладу в оперативно-розшуковій діяльності, то вони передбачені ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Використання поліграфа є різновидом оперативно-розшукового заходу, що проводиться за спеціальними методиками з відповідною особою з фіксацією її психофізіологічних параметрів (реакцій) на поставлені запитання. Така діяльність узгоджується з п. 1 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (опитувати осіб за їх згодою, використовувати їх добровільну допомогу). Саме так, виконання цієї діяльності з використанням поліграфа здійснюється лише за добровільної письмової згоди особи, інформаційні дані якої потребують верифікації. Також ця спеціальна процедура не суперечить ч. 16 ст. 9 цього ж Закону, яка визначає, що для одержання інформації забороняється застосовувати технічні засоби, які пригнічують волю або завдають шкоди здоров'ю людей та навколишньому середовищу. З урахуванням того, що поліграф в основі є медико-технічним приладом і застосовується для гласного використання, він жодним чином не завдає шкоди життю та здоров'ю людини, і не впливає на її організм, а лише фіксує показники проявлених реакцій емоційного характеру на запропоновані спеціалістом-поліграфологом запитання (стимули). Саме при реєстрації фізіологічних реакцій людини (стимулів) під час проведення опитування (дослідження) індуктора з використанням поліграфа, у спеціаліста-поліграфолога формується думка про наявність (відсутність) інформації, яку приховує особа, що проходить це спеціальне дослідження.

Чинність Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» узгоджується з положеннями передбаченими п. 6.8 розділу VI «Психологічна експертиза», наказу № 1350/5 «Про внесення змін в наказ Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5», та внесених змін частину Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертів і експертних досліджень, від 27.06.2015 року. У ньому закріплено, що з метою отримання орієнтуючої інформації можуть проводитися опитування із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфа. А п. 6.8.1. цього наказу визначено предмет опитування із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфа – це отримання орієнтуючої інформації щодо:

- ступеня вірогідності повідомленої інформації опитуваною особою;
- повноти наданої опитуваною особою інформації;
- джерел отримання опитуваною особою інформації;
- уявлення опитуваної особи про конкретну подію;
- іншої орієнтуючої інформації, яка необхідна для конструювання версій розслідування конкретних подій.

З викладеного доходимо висновку, що метою проведення опитування (дослідження) осіб з використанням поліграфа є отримання ймовірної та орієнтувальної інформації, яку іншим шляхом отримати неможливо, для з'ясування ступеня її вірогідності та повноти, отримання додаткових відомостей, які можуть бути використаними в правоохоронній сфері чи в службовій діяльності. І в цілому, процедура проведення опитувань осіб із використанням поліграфа не суперечить чинному законодавству України й не порушує їх законні інтереси, а навпаки сприяє захисту прав фізичних і юридичних осіб від різного виду чинників загроз та кадрової безпеки.

Щодо окремих прикладів: Результат офіційного запиту в науково-технічне управління СБУ України від 19.03.2003 р.: «... На Ваш запитий повідомляємо, що чинне законодавство України не обмежує використання контактних поліграфів, у тому числі й у комерційних цілях. Начальник Управління О. З-В» (вих. №36/р.- 754 від 08.05.2003 р.)

Також 10 липня 2007 р. Генеральна прокуратура України розіслала в усі нижчестоящі прокуратури для використання в роботі «Пам'ятку для збору інформації в ході розслідування кримінальних справ», у якій рекомендувала використовувати поліграфи при розкритті й розслідуванні злочинів і дала рекомендації із процесуального оформлення отриманих результатів для використання їх як докази.

Викладене вище узгоджується з ч. 2 ст. 84 КПК України, в якій закріплено, що процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів. Не зважаючи на те, що серед джерел доказів результати дослідження з використанням поліграфа не значаться, а норми цього Кодексу не містять конкретних положень щодо застосування такого науково-технічного приладу в процесі досудового розслідування, однак результати отриманих досліджень в сукупності з іншими зібраними матеріалами можуть братися як докази у відкритому кримінальному провадженні. Більше того, ч. 4 ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» визначає проведення експертизи іншими спеціалістами, які мають спеціальні знання в певній галузі. Відповідно підготовлені висновки залучених спеціалістів-поліграфологів, як експертів на підставі ч. 4 ст. 38; ч. 1 ст. 243; ст. 244 (ст. 332 під час судового розгляду), є процесуальними джерелами доказів і можуть братися до уваги судами разом з іншими доказами, зібраними у відкритому кримінальному провадженні.

Посилаючись на вищевикладене, варто зазначити, що ніяких обмежень на використання контактного комп'ютерного поліграфа («детектора брехні») не існує. Однак, слід визнати, що сучасна вітчизняна нормативно-правова база застосування поліграфа практично зводиться до відомчих наказів та окремих законодавчих актів України. Чільне місце в цьому процесі відіграють накази МВС України, а саме: «Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ» № 743 від 28.08.2001 р., в якому поліграф запроваджувався у сферу правоохоронних органів України з ліквідацією обмежених можливостей застосування цього приладу в оперативно-розшуковій діяльності. Результати впровадження поліграфа у низці областей (Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Черкаська

області та м. Київ) показали свої здобутки, особливо у розкритті тяжких злочинів та встановлення винуватих осіб що їх вчинили. На основі цього наказу була розроблена Концепція впровадження комп'ютерних технологій з використанням поліграфа у систему МВС України з програмою її реалізації. З урахуванням виправлених помилок МВС України запровадило черговий наказ від 28.07.2004 р. № 842 «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України» (зареєстрований у Мін'юсті України 27.10.2004 р. № 1365/9964). Даний документ офіційно закріпив перехід від експерименту до застосування поліграфа при проведенні кадрових і службових перевірок під час професійно-психологічного відбору на службу та навчання (п. 2.5). До цього наказу була видана та затверджена «Інструкція про порядок використання в діяльності ОВС поліграфів (комп'ютеризованих приладів реєстрації психофізіологічних реакцій людини)» № 1373/9972, що значно розширило можливості застосування поліграфа у кримінальному судочинстві України. Згідно з положеннями Інструкції аналіз інформації, отриманої від особи в процесі опитування з використанням поліграфа, дає змогу отримувати необхідну орієнтувальну інформацію та виявляти ту, яку людина її приховує.

Цільне місце в процесі використання поліграфа при виконанні кадрового «скринінгового» відбору відводиться основоположним засадам цієї діяльності.

Варто сказати, що кадровий «скринінговий» відбір осіб в підрозділі Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції являє собою комплексну процедуру, що має свою відповідну мету, специфіку та завдання.

Метою проведення «скринінгового» психологічного відбору осіб на обіймання відповідних посад є отримання верифікованих інформаційних даних від кандидатів, яких іншим шляхом отримати неможливо, для з'ясування ступеня їх достовірності та повноти, а також отримання додаткових відомостей, які можуть зацікавити ініціатора такої перевірки, що пов'язані з службовою діяльністю індивідуума.

Специфіка кадрового «скринінгового» відбору кандидатів для служби (роботи, навчання) в підрозділах Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України обумовлена сферою та напрямками діяльності, яку забезпечують в державі ці уповноважені структури.

Основним завданням проведення опитування кандидатів із використанням поліграфа є забезпечення кадрової безпеки в підрозділах Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України при підготовці та прийнятті кадрових рішень щодо прийняття (поновлення) на службу (роботу, навчання) чи призначення (переміщення) осіб на посади у цих структурах *(Додаток Б.)*

Щодо напрямів використання поліграфа, то науково-технічний прилад може бути застосовний також: для будь-якого виду розслідування і дозволяє швидко виявляти брехню в людини; забезпечує отримання додаткової інформації, яка прямо або побічно пов'язана з напрямом або об'єктом розслідування; прискорює хід розслідування при відносно невисоких витратах; забезпечує об'єктивну і швидку оцінку достовірності повідомленої індуктором

інформації, його потенційної благонадійності і лояльності; дозволяє виявляти приховані ознаки досконалих або підготовлюваних зловживань, інших чинників, що впливають на благонадійність співробітників.

Опитування із застосуванням комп'ютерних поліграфів проводиться у формі планової «скринінгової» перевірки кандидатів на службу (роботу, навчання), при висуненні працівників на керівні посади відповідно номенклатури Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України з метою підвищення ефективності роботи цих органів і підрозділів, психологічної надійності, зміцнення дисципліни й законності, запобігання негативним явищам серед особового складу вітчизняних правоохоронців.

Відповідно до функціональних обов'язків спеціаліст-поліграфолог виявляє в кандидата на обіймання відповідної посади можливі приховані мотиви вступу (переходу) на службу (роботу, навчання) в підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України й формує обґрунтований висновок щодо такої мотивації. Також здійснює поліграфологічне тестування особи на наявність в неї: алкогольної, токсичної, психотропної, наркотичної чи іншої залежності; надання кандидатом недостовірних анкетних даних (приховання або викривлення окремих біографічних даних); виявлення в особи наявності проявів девіантної поведінки та їх особливості; встановлення можливих фактів у минулому кримінального характеру (зв'язки з кримінальним елементом, вчинення злочину/злочинів тощо); виявлення конфліктних ситуацій та зон ризику для особистості; схильність кандидата до суїциду, азартних ігор та інше.

Проведення спеціалістами-поліграфологами спеціальних опитувань осіб із використанням поліграфа не передбачає отримання незаперечних результатів щодо реагування індуктора на психологічні стимули (подразники), а висновки такого опитування мають виключно ймовірний та орієнтувальний характер.

Отримані результати проведених поліграфологічних тестувань кандидатів не мають доказової сили, а лише орієнтують ініціатора виконання цих перевірок на здобуття відповідної інформації у порядку, передбаченому чинним законодавством України.

Проведення спеціалістом-поліграфологом процедури психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа передбачає собою дотримання основоположних принципів: добровільності, правомірності, неупередженості, комплексності та всебічного забезпечення прав людини.

Принцип добровільності або ж добровільної згоди передбачає собою те, що спеціаліст-поліграфолог починає процедуру тестування кандидата на обіймання ним відповідної посади з використанням поліграфа лише за умови: а) отримання від нього письмової згоди й обов'язково пересвідчившись у тому, що ця згода є справді добровільною, а не наслідком примусу або психологічного тиску з боку сторонніх чи зацікавлених осіб, б) при відсутності в кандидата проблем, пов'язаних зі станом здоров'я, обмеженнями на виконання цієї процедури інших причин, що можуть спричинити отримання недостовірних результатів виконаного дослідження.

Принцип правомірності проведення дослідження передбачає виконання спеціалістом-поліграфологом такої процедури щодо кандидата на обіймання ним відповідної посади лише за наявності відповідного завдання (направлення) від ініціатора (замовника) та стосується визначеного кола питань, які потребують тестової перевірки на поліграфі, попередньо обговорених в перед тестовій та між тестовій бесіді з кандидатом на дослідження.

Принцип неупередженості – спрямовує на неупереджене ставлення спеціаліста-поліграфолога до кандидата на обіймання відповідної посади, відносно якої виникли сумніви в ініціатора (замовника) щодо правдивості та повноти наданих нею інформаційних даних для прийняття рішень в питанні кадрової безпеки при підготовці та прийнятті (поновленні) на роботу чи призначення (переміщення) осіб на посади у підрозділи МВС України та Національної поліції.

Принцип комплексності вимагає від спеціаліста-поліграфолога системного використання всіх наявних методичних можливостей, застосованих під час опитування кандидатів на обіймання ними відповідних посад у підрозділах Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України, для забезпечення повної та всебічної обґрунтованості підготовки висновків, виконаної процедури опитування.

Принцип всебічного забезпечення прав людини орієнтує особу на те, що вона має право відмовитися від процедури психофізіологічного опитування з використанням поліграфа на будь-якому етапі його проведення, і це не повинно свідчити про наявність у неї прихованої інформації, а також призводити до порушення її законних прав та свобод. Також цей принцип гарантує особі бути ознайомленою з тематикою тестів та з результатами проведеного тестового інтерв'ю; пояснювати або не пояснювати можливе виникнення в неї тих чи інших реакцій тощо. Принцип забезпечення прав і свобод людини закріплений та врегульований статтями 8-10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод й для спеціаліста-поліграфолога є провідним в реалізації спеціального дослідження з використанням поліграфа.

Для забезпечення об'єктивності отриманих результатів опитувань з використанням поліграфа кандидатів на відповідні посади у підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України повинні бути дотримані **умови** щодо:

- стану приміщення в якому буде проводитись процедура опитування осіб;
- належного фізичного та психологічного стану опитуваної особи.

Для проведення опитування використовується спеціально обладнане або пристосовується наявне службове приміщення, яке відповідає таким вимогам:

- площа – від 12 м²;
- висота - не менше 2,5 м;
- зручне крісло для опитуваної особи;
- стіни приміщення пофарбовані в нейтральні пастельні кольори, без деталей, які відвертають увагу;

- захищеність від впливу зовнішніх факторів (яскраве світло, шум, вібрація, будь-які перешкоди та інші фактори), які можуть вплинути на об'єктивність опитування;

- заземлення поліграфологічного обладнання;

- технічна захищеність спеціально обладнаного або наявно пристосованого службового приміщення відповідно до вимог законодавства України щодо норм технічного захисту приміщень, у яких обробляється інформація з обмеженим доступом;

- опитування осіб здійснюється в умовах комфортної температури та вологості повітря для проведення цих спеціальних досліджень;

- місце проведення опитування осіб повинно забезпечувати безпеку її життя та здоров'я;

- наявність санвузла.

Опитування не проводиться, якщо у особи:

- гострий період соматичних захворювань;

- гострий больовий синдром;

- інтоксикація організму;

- захворювання, що супроводжуються явно вираженою серцево-судинною чи дихальною недостатністю;

- травми, анатомічні дефекти та обмороження пальців рук, ніг, ампутація верхніх та нижніх кінцівок;

- перебування особи у стані алкогольного, наркотичного сп'яніння або під впливом психотропних речовин, будь-яких медикаментів, що впливають на функціонування центральної нервової, серцево-судинної чи дихальної системи.

Опитування не проводиться відносно особи, яка перебуває в стані вагітності (проводиться лише за ініціативи самої вагітної).

Опитування також не проводиться, якщо:

- індуктор є близькою особою до спеціаліста-поліграфолога;

- існує конфлікт інтересів між опитуваною особою і спеціалістом-поліграфологом;

- якщо спеціаліст-поліграфолог безпосередньо підпорядкований особі, яка опитується, то процедура проводиться іншим поліграфологом.

Терміни “близькі особи” та “конфлікт інтересів” вживаються у значеннях, наведених у “Про запобігання корупції”.

Особи, які мали доступ до інформації про факт, процедуру та результати опитування, забезпечують її конфіденційність. За порушення конфіденційності цієї інформації винні особи несуть відповідальність згідно з чинним законодавством України.

Опитування осіб з використанням поліграфа не може тривати більше однієї години без перерви і в загальному обсязі – більше 4 годин протягом одного дня.

2.2. Методи поліграфологічного опитування осіб, які отримали широке світове визнання і підтвердили свою ефективність

Міжнародна емпірична практика виконання психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа свідчить, що результативність цієї діяльності багато в чому залежить від умілої побудови тесту спеціалістом-поліграфологом. Він конструюється у такий спосіб, щоб зміни в динаміці психофізіологічних показників опитуваного відбувалися через стимули (подразники), які є визначальними в процесі виконання дослідження. Однак їх застосуванню має передувати логічно та структурно побудована низка стимулів, що є конкретними й можуть зіставлятися та інтерпретуватися, тому на практиці тестові запитання поділяються за ступенем їх значущості.

Найбільш визнаними тестами, які знайшли своє практичне застосування у методиках психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа є наступні: 1942 р. – «тест на знання винного» Ф. Е. Інбау (за іншими джерелами, був запропонований у 1959 р. Д. Ліккеном); початок 50-х рр. XX ст. – «тест піку напруження» дослідницького типу та «тест загальних запитань» Кілерівського інституту поліграфа; 1955 р. – «тест прихованих запитань» Б. Бюрака; 1967 р. – модифікований «тест загальних запитань» Р. Деккера; 1970 р. – «тест піку напруження» відомого рішення з фальшивим ключем Р. Артера; 1977 р. – «тест підозри на знання винного» Дж. А. Матте; 70-ті рр. XX ст. – іменний «тест відомого рішення» та комбінований «тест стимуляційно-адаптаційний»; 1980 р. – модифікований «тест нейтральних і значимих запитань» П. Майнора; 1981 р. – «контррозвідувальний тест» Управління спеціальних розслідувань Військово-повітряних сил США; 1984 р. – аналітичний пошуковий «тест піку напруження» Б. Кунса; початок 90-х рр. XX ст. – модифікований «тест на знання винного» В. Варламова і І. Ніколаєвої тощо.

Науковець П. Прукс наголошував: «...тести можуть складатися в рамках “прямих” і “непрямих” методів». Американські дослідники запропонували називати їх прямим (безпосереднім) і непрямим методом, що в майбутньому стало загальноприйнятим поняттям. До першого вони відносять «тест винної особи», «тест контрольних запитань», до другого – «тест винних знань», «тест приховуваної інформації».

Прямий (безпосередній) метод охоплює постановку п'яти основних видів запитань, які на практиці застосовуються послідовно: релевантні, контрольні, жертовні, симптоматичні, ірелевантні.

Послання різних категорій запитань у відповідній послідовності відображає в цілому формат тестового опитування. Суб'єкту в певній послідовності ставляться ці запитання, оскільки вони по-різному впливають на емоційний стан індивідуума.

Для кращого сприйняття візьмемо за приклад факти з ознаками кримінальних подій:

Релевантні запитання – це ті, які мають безпосереднє відношення до ситуації, що з'ясовується, є однозначно емоційно-забарвленими та розраховані насамперед на стимуляцію вираженої психофізіологічної реакції в особі. Саме постановка релевантних запитань викликає певний страх в опитуваного бути викритим у прихованому факті, який перевіряється (*Додаток Е*).

Виділяють три підтипи релевантних запитань, які зустрічаються в більшості опитувальників:

- а) сильні релевантні запитання;
- б) слабкі релевантні;
- в) релевантні запитання, пов'язані із свідченнями.

Є декілька основних вимог до формулювання сильних релевантних запитань. Так, подібні питання повинні стосуватися основної, первинної події, причетність до якої встановлюється; перевіряти факт безпосередньої участі особи у цій події;

Прикладом сильних релевантних запитань можуть бути:

- «Ви вкрали гроші з сейфа?»
- «Ви займалися корупцією?»

Слабкі релевантні запитання дещо відрізняються від сильних, їх характерними ознаками є:

- віднесення до вторинної події, яка є менш значимою, ніж основна і супроводжує останню, наприклад, будь-яка допомога в реалізації протиправної діяльності, спільне планування протиправної дії тощо;
- спрямованість на встановлення факту непрямої причетності особи до протиправної події, зокрема володіння інформацією про обставини, осіб, які її планували, інші обставини (щось бачив, чув і т. інше);

Прикладами слабких релевантних запитань можуть бути:

- «Ви допомогли вкрати гроші з сейфу?»
- «Ви знаєте точно, хто займався корупцією?»

Релевантні запитання, пов'язані із показаннями, близькі до слабких релевантних і спрямовані на встановлення додаткової інформації про обставини протиправної події, місце знаходження вкраденого майна тощо.

Прикладом даного типу релевантного запитання може бути:

- «Ви знаєте, де зараз знаходяться вкрадені гроші?»

Існує низка загальних вимог до формулювання релевантних запитань. Основними з них є такі:

а) спрямованість на найбільш тяжкий злочин, у випадку, якщо їх вчинило декілька осіб (наприклад, особа підозрюється у крадіжці гаманця у жінки і у її зґвалтуванні; більш тяжким злочином є зґвалтування, отже метою релевантних запитань при прямому тестуванні повинна бути саме остання подія);

б) фокусованість запитання на релевантній події, яка чітко визначає сутність дій злочинця (наприклад: «Ви вдарили цього чоловіка?», «Ви продали громадянину К. ці наркотики?», «Ви підписували ці чеки?»);

в) точність і стислість – означають, що питання повинні бути сформульовані коротко і зрозуміло для опитуваного, при цьому слід враховувати освітній та інтелектуальний рівень останнього, вживати зрозумілу для нього термінологію, уникати спеціальних юридичних, медичних чи інших термінів. Неправильними і неконкретизованими є запитання на кшталт «Ви завдали тяжких тілесних ушкоджень громадянину К.?», замість цього слід сформулювати таке запитати «Ви вдарили ножом громадянина К.?».

г) спрямованість лише на одній події, відсутність можливості подвійного тлумачення запитання. Так, неправильним слід вважати запитання на кшталт: «Ви забрали гроші і золоті прикраси в громадянки Н. і побили її?» або «Ви проникли до квартири громадянина К. після того, як зламали замок на дверях?», оскільки кожне з них включає декілька релевантних подій, отже спеціалісту-поліграфологу буде важко розібратись в тому, на яку саме подію була отримана реакція опитуваного з використанням поліграфа.

Контрольні запитання – це ті, які не мають безпосереднього відношення до ситуації, що з'ясовується, водночас містять емоційно забарвлену для опитуваної особи інформацію. Вони стосуються інших подій минулого, які відбувалися паралельно з часом, коли було вчинено розслідуваний злочин. Основним призначенням контрольних запитань є порівняння реакцій емоційного стану опитуваної особи з реакціями на релевантні запитання. У більшості поліграфологічних технік контрольні запитання являють собою групу спеціальних запитань, які передбачають імовірно неправдиве висловлювання з боку опитуваного під час надання їм відповіді (*Додаток Є*).

Авторами розробниками прямих тестів висувається припущення, відповідно до якого правдива (невинувата) особа більшу увагу приділятиме контрольним запитанням, ніж релевантним, а неправдива (винна) особа приділятиме більшу увагу релевантним запитанням, порівняно з контрольними (теорія психологічного комплексу). Для суб'єкта, який не вчиняв конкретного злочину, але в ньому його підозрюють, навіть незначні правопорушення в минулому є джерелом емоційного стресу, оскільки він прагне показати себе у відповідях щиро, але у його емоції захоплюють соціально несхвалювальну поведінку з іншими фактами подій минулого. В той же час, неправдивий суб'єкт набагато більше стурбований вчиненим ним реальним злочином, ніж незначними проступками в минулому, отже його реакції на релевантні запитання будуть значно перевищувати реакції на контрольні питання.

Контрольні запитання, як і релевантні, мають бути простими, короткими, зрозумілими для опитуваного. При їх формулюванні необхідно дотримуватись низки принципів, а саме:

- контрольні запитання не повинні бути безпосередньо пов'язаними обставинами, викладеними в релевантних питаннях, відносно якої проводиться тестування особи з використанням поліграфа;

- контрольне запитання має бути відокремлене від релевантного запитання часовими рамками;

- контрольне запитання повинно містити активне дієслово, подібне до того, яке використано у релевантному запитанні й чітко відбиває сутність події, що встановлюється (вкрад, пограбував, згвалтував, підпалив та ін.);

- контрольні запитання мають бути максимально широкими, тобто охоплювати якомога більше минулого життєвого досвіду опитуваного. Вважається, що чим ширшими будуть часові і просторові рамки, тим сильнішим буде контрольне запитання.

Наприклад, в процесі опитування 28-річного підозрюваного за фактом незаконного володіння пістолетом контрольні запитання можуть бути сформульовані так:

- «До Вашого 28-річчя Ви володіли незаконно вогнепальною зброєю?»
- «До Вашого 28-річчя Ви володіли незаконно будь-якою зброєю?»

Друге запитання ширше ніж перше, а тому воно краще виконуватиме покладену на неї контрольну функцію.

Жертовні запитання – ті, що не беруться до уваги для обрахування результатів виконаного психофізіологічного дослідження особи з використанням поліграфа. Для нього розроблене спеціальне формулювання, яке передбачає стверджувальну відповідь. Ці запитання виконують функцію своєрідного буфера. Як правило, опитувані особи незалежно від наданої ними правдивої/неправдивої відповіді під час поліграфологічного опитування виявляють реакцію саме на нього, бо воно стосується події, факту чи явища, яке підлягатиме з'ясуванню в релевантному запитанні. Саме тому було сконструйоване жертовне запитання, яке передує першому релевантному запитанню і призначене для зменшення реакції емоційного характеру на нього з боку опитуваної особи.

У більшості поліграфологічних методик жертовне запитання формулюється приблизно так:

- «Відносно угону автомобіля «Тойота» Ви згодні давати правдиві відповіді?»
- «Стосовно нападу на інкасатора Ви будете відповідати правдиво на поставлені запитання?»

Симптоматичні запитання – це ті, які в тестовому опитуванні особи з використанням поліграфа відіграють роль, так званої відволікальної проблеми. Вони призначені для встановлення наявності певної невідомої події (злочину, правопорушення), яка не пов'язана із темою даного психофізіологічного дослідження особи з використанням поліграфа. Разом з тим, має для опитуваної особи велике значення, можливо більше ніж релевантні запитання, відносно перевірки яких і призначене таке дослідження. Як правило, відповідь на симптоматичне запитання негативна.

Є кілька варіантів таких запитань. Зокрема:

- «Чи лякає Вас те, що я поставлю запитання, яке ми з Вами не обговорювали?»
- «Ви впевнені Ви в тому, що я не поставлю запитання, яке ми не обговорювали?»
- «Чи вважаєте Ви, що я не поставлю запитання, яке ми не обговорювали під час даної перевірки?»
- «Довіряєте Ви мені, коли я кажу, що не ставитиму запитання, які не обговорювалися?»
- «Ставив я Вам будь-які запитання під час перевірки, які не обговорювалися до тестової перевірки?»

Симптоматичне запитання дає спеціалісту-поліграфологу можливість дізнатись про причетність суб'єкта до певних подій, які він приховує і які, можливо, матимуть певне відношення до розслідуваного злочину.

Іррелевантні запитання (нейтральні) – це ті, які не мають безпосереднього відношення до ситуації, що з'ясовується, не несуть емоційно забарвленої інформації для опитуваної особи і на які вона, на думку спеціаліста-поліграфолога, дасть наперед відомі правильні відповіді. Їх ще називають нейтральними або «нульовими», оскільки вони не беруться до уваги при загальному обрахунку результатів поліграм. Основне призначення такого рівня запитань – це зниження можливого рівня напруженості опитуваної особи, який виникає в неї під час тестової перевірки з використанням поліграфа, через використання необхідних пауз з метою відновлення нормальних психофізіологічних реакцій людського організму. Іррелевантне запитання формулюється так, щоб опитувана особа дала однозначну відповідь «так».

Наприклад:

- «Ваше ім'я Олександр?»
- «Ви народились в Україні?»
- «Київ – столиця України?»

Наведемо приклад прямого поліграфологічного тесту, який найчастіше використовується поліцією США при розкритті злочинів – так званий тест зони порівняння Бакстера.

Тест передбачає сувору послідовність запитань різних типів і реалізується у трикратній повторності.

Припустимо, що на приватному підприємстві N... були вкрадені гроші, які зберігались у сейфі центрального офісу. Власник підприємства ініціював перед спеціалістом-поліграфологом проведення психофізіологічного опитування з використанням поліграфа кількох своїх співробітників, які, на його думку, ймовірно є причетними до такої крадіжки.

Спеціаліст-поліграфолог використав так званий «Тест зони порівняння».

1. «Ви зараз знаходитесь в Києві?» (*Іррелевантне запитання*).
2. «Щодо вкрадених із сейфу \$10000 Ви згодні давати правдиві відповіді на кожне запитання?» (*Жертовне запитання*).
3. «Ви впевнені у тому, що я не поставлю Вам запитання, яке не обговорювалось у передтестовій бесіді?» (*Симптоматичне запитання*).
4. «До Вашого 20-річчя Ви вкрали що-небудь цінне?» (*Контрольне запитання*).
5. «Ви вкрали \$10 000 з сейфа?» (*Релевантне запитання*).
6. «За час навчання у середній школі Ви крали що-небудь у людей, які Вам довіряли?» (*Контрольне*).
7. «Ви привласнили гроші, які знаходились у сейфі?» (*Релевантне*).
8. «Ви боїтесь що я задам Вам запитання, яке попередньо не обговорювалось?» (*Симптоматичне*).
9. «На попередньому місці роботи Ви крали що-небудь у своїх товаришів?» (*Контрольне*).

10. «Ви допомогли вкрати гроші з сейфа?» *(Релевантне)*.

11. «Ви підозрюєте кого-небудь у крадіжці грошей з сейфа?» *(Релевантне)*.

12. «Ви знаєте точно, хто вкрав гроші з сейфа?» *(Релевантне)*.

13. «Ви вкрали гроші з сейфа?» *(Релевантне)*.

Отже, тест «Зони порівняння» включає два контрольних і шість релевантних запитань. Емоційні реакції людини, які зафіксовані при відповіді на ці запитання, порівнюються між собою. У випадку автоматичної обробки результатів проведеного психофізіологічного дослідження особи з використанням поліграфа за допомогою спеціальної програми «Аналіз діаграм» спеціаліст-поліграфолог має можливість продивитись числові значення рівня емоційного стресу, викликаного в особи відповідями на кожне запитання.

Результати автоматичного аналізу діаграм бажано доповнити «ручним» (неавтоматичним) аналізом записаних на діаграмі кривих рівня стресу індуктора, отриманих всіма каналами зняття інформації. При неавтоматичному аналізі діаграм спеціаліст-поліграфолог візуально порівнює величини кривих рівня стресу проявлених індуктором при відповіді на релевантні і контрольні запитання, беручи до уваги такі показники, як амплітуда коливань, частота, тривалість збудження, зміни в базовій лінії і деякі інші.

За методом Бакстера порівняння здійснюється за трьома зонами – перша (запитання №№4, 5, 6), друга (запитання №№ 6 і 7), третя (запитання №№ 9 і 10). Окрім цього, аналізується рівень стресу, викликаного відповідями на запитання №№ 11 (підозра), 12 (знання про злочин), 10 (безпосередня причетність до вчинення злочину).

Заключне порівняння балів свідчитиме про ступінь правдивості відповідей опитуваного з використанням поліграфа.

Принципи прямих поліграфологічних тестів, зокрема, формулювання запитань, їх послідовність, порівняння контрольних і релевантних запитань, методи оцінки правдивості відповідей та інше можуть успішно використовуватись не лише при розслідуванні злочинів, але й з метою професійного кадрового відбору в підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України.

Непрямий метод («тест винних знань», «тест приховуваної інформації») використовується, коли є всі підстави вважати, що особа, яку опитують з використанням поліграфа, знає про деталі й подробиці злочину, однак вперто це заперечує. При цьому не піддається безпосередньому контролю достовірність відповідей, а з'ясовується, чи володіє суб'єкт специфічною інформацією, яку може знати лише причетна до злочину особа, оскільки з інших джерел інформації вона не могла бути отримана.

Непрямий метод поліграфологічного опитування особи з використанням поліграфа відрізняється від прямого тим, що він не містить зазначених вище типів запитань (контрольних, релевантних, симптоматичних тощо), які спрямовані на пошук винного, обставин, умов, знарядь вчинення злочину тощо.

Зміст непрямого методу полягає у встановленні приховуваного знання про обставини розслідуваної події злочину, і його застосовують як самостійно, так і

в поєднанні з прямим (безпосереднім) тестом. Методика непрямих і пошукових тестів допомагає з'ясувати, чи ознайомлений індуктор з інформацією, якою може володіти лише особа, причетна до вчинення злочину, і, якщо так, звідки в нього такі дані, коли і за яких обставин він їх отримав, а також чи підтверджується його версія події злочину.

Непрямий метод скеровується на пошуковий характер дії спеціаліста-поліграфолога і отримав широке всесвітнє визнання в кадровій роботі для перевірки надійності, лояльності, чесності працюючого персоналу або осіб, які вперше приймаються на роботу в силові відомства та структури.

Основою побудови запитань даного спрямування є обґрунтоване припущення, що особа, причетна до вчинення злочину, або така, що володіє інформацією про злочин, демонструватиме сильніші фізіологічні реакції на стимули. У непрямих тестах усі питання формуються в уточнювальній формі. Вони є гомогенними, тобто стосуються лише однієї теми. Непрямі тести передбачають перевірку версії опитуваної особи. Оскільки недостатньо лише встановити ступінь обізнаності людини в обставинах вчинення злочину, обов'язково слід з'ясувати природу цієї обізнаності (опитувана особа може мати інформацію про злочин, правопорушення не лише внаслідок особистої причетності, а й тому, що була свідком його вчинення, спілкувалася з людьми, які його вчинили). Про їх існування та деталізацію слідству стає відомо в результаті проведення слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних й оперативно-розшукових заходів. Якщо особа не володіє інформації про подію злочину і непричетна до його вчинення, реакції емоційного стану людського організму жодним чином не позначаться на результативності постановки запитань незалежно від їх спрямування.

Перевага непрямого тесту полягає в тому, що він найменше травмує психіку підозрюваного і є найточнішим у прогнозі. Однак ця група запитань не позбавлена недоліків, і стосуються вона складностей отримання вербальної інформації про деталі злочину, що відомі особі, яка його вчинила. Проте при грамотному проведенні розслідування цей різновид тестів не має собі рівних. Японські спеціалісти-поліграфологи, надають перевагу саме непрямим методам тестування, зокрема, з метою опитування підозрюваних у кримінальному провадженні. Орієнтуючись на власну потужну поліграфологічну практику вони пропонують іншим країнам враховувати напрацьований ними досвід і використовувати непрямі методи тестування під час проведення власних психофізіологічних досліджень.

Щодо сутності непрямого методу та побудови на його основі типів пошукових тестів.

Найбільш поширеним є непрямий тест під назвою «Пік напруження», розроблений Д. Рейдом у 1956 році. Цей метод переважно використовується в тих випадках, коли опитуваній особі з використанням поліграфа відома певна інформація, яка цікавить ініціатора дослідження, але вона вміло ці знання маскує. За методом «Піку напруження» опитуваній особі пред'являється комплекс запитань, серед яких одне пов'язане з прихованим знанням про встановлювану подію, а решта не значимі (аналоги іррелевантних запитань

прямого тесту). Запитання, яке пов'язане з приховуваною інформацією називається ключовим і воно розташовується на четвертій за рахунком позиції від початку сформованого тесту спеціалістом-поліграфологом.

До прикладу, варіант використання такого тесту при визначенні знання опитуваного з деяких обставин вчиненого злочину, а саме: знаряддя, яким було відчинено двері в квартирній крадіжці.

Злочинець для проникнення в квартиру скористався сталевим ломиком.

При побудові тестового завдання спеціаліст-поліграфолог має чітко вибудувати структуру, логіку тесту, а також послідовності постановки запитань опитуваному з тим, щоб на ключове питання, пов'язане з використанням ломика для зламання дверей в квартирі з метою крадіжки, в опитуваного виникла значна емоційна реакція на ключове слово. Якщо ж реакція невиникла в опитуваної особи, свідчить про те, що для неї це запитання не є суттєвим, бо вона не володіє знаннями того, як саме проникав злочинець в квартиру для реалізації свого злочинного задуму.

Один із можливих варіантів побудови тесту «Піку напруження»

При проникненні в квартиру Ви використали:

1. Відмичку?
2. Сокиру?
3. Ключі?
4. Ломик? (*Ключове слово*)
5. Ніж?
6. Молоток?

Якщо індуктор дає найбільшу емоційну реакцію на ключове слово, можна зробити висновок про те, що він володіє інформацією про деталі злочину.

У випадку, коли компетентні органи (ініціатор дослідження) не до кінця володіють ситуацією події злочину, але є робочі версії щодо окремих фактів чи обставин, залучаючи до процесу розслідування спеціаліста-поліграфолога ставлять перед ним завдання перевірити їх припущення шляхом підтвердження чи спростування. В такому випадку незамінним для спеціаліста-поліграфолога буде пошуковий непрямий тест «Піку напруження». Опитуваній особі з використанням поліграфа, до прикладу, називають місця, в яких може знаходитись розшукуваний предмет, і в тому випадку, коли згадується та область, де особа дійсно заховала викрадене відбувається в неї емоційне збудження, яке й зафіксує поліграф.

Наприклад, при пошуку місця схову вогнепальної зброї, з якої було вбито людину, підозрюваному можуть бути задані такі запитання:

Пошуковий тест «Піку напруження»

Пістолет захований:

1. У сараї?
2. На городі?
3. У хаті?
4. У саду?
5. У криниці?

У випадку отримання позитивної реакції на певне запитання (наприклад, у хаті), коло пошуку звужується, що дає можливість побудувати новий тест:

Пістолет знаходиться:

1. У хаті?
2. На горіщі?
3. У вітальні?
4. На кухні?
5. У спальні?
6. У коморі?
7. У ванній кімнаті?

Поступово спеціаліст-поліграфолог наближається до пошуку місця знаходження зброї. Непрямий тест може повторюватись 2-3 рази, в тих випадках, коли відповіді опитуваної особи з використанням поліграфа не супроводжуються чіткими фізіологічними реакціями.

Прийнято вважати, що якщо відмінність у величині реакції між релевантним і контрольним або ключовим і нейтральним запитаннями за будь-яким критерієм становить 20%, то це дає підстави для розгляду цієї розбіжності як суттєвої.

Пошукові тести можуть використовуватись в професійному кадровому відборі осіб у підрозділі Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України. При цьому в першу чергу досліджуються:

- мотиви вступу на роботу;
- схильність до вживання алкоголю;
- наркотична залежність;
- схильність до деяких інших проявів девіантної поведінки, зокрема автодеструкції;
- зв'язки з кримінальними елементами.

Для отримання достовірних результатів не прямі тести повторюються в різній послідовності 2 – 3 рази. Досить часто достатньо буває двох пред'явлень для отримання чітких результатів виконаного поліграфологічного дослідження. Це має місце у тих випадках, коли на певне запитання два рази підряд спеціаліст-поліграфолог отримує значимі реакції. Ключове запитання при повторних опитуваннях осіб обов'язково ставиться на інше місце за номером в опитувальнику.

При формулюванні непрямого тесту для опитування кандидатів на роботу у підрозділі Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України усі запитання розглядаються як потенційно ключові. Перше запитання не повинно стосуватись теми опитування і реакція на нього не враховується під час аналізу діаграми.

Для непрямих тестів не визначено чітких формулювань запитань, при конструюванні останніх спеціаліст-поліграфолог керується загальними принципами простоти, стислості, однозначності, доступності смислу запитання. Також важливо враховувати, що спочатку опитуваній особі з використанням поліграфа ставляться більш загальні запитання, а надалі, в разі необхідності, йому задаються часткові і уточнюючі запитання (наприклад, про характер

ймовірно вчинених в минулому злочинів чи правопорушень, зловживання алкоголем, наркотичними та сильнодіючими речовинами тощо).

На сам кінець зазначимо, що тестові запитання мають бути чіткими і зрозумілими для опитуваної особи з використанням поліграфа. Це зменшить похибку обробки спеціалістом-поліграфологом отриманих поліграм, оскільки індуктором були вірно сприйнятими тестові запитання до початку реєстрації емоційної реакції, які виникли в неї на значимі запитання (стимули). При тому, запитання (стимули), які формулює спеціаліст-поліграфолог повинні передбачати собою однозначні відповіді і не змушувати опитувану особу наперед думати про те, як на них відповісти. Об'єднувати в одному запитанні подію й інші обставини, які потребують перевірки недопустимо. Виняток становлять контрольні запитання, які використовуються у прямому (безпосередньому) тестовому методі.

2.3. Практичні підходи до проведення психофізіологічного опитування осіб із використанням комп'ютерного поліграфа при відборі в підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України

Сучасні вітчизняні психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа та їх результати доволі системно знаходять відображення в таких напрямках діяльності: при відборі кандидатів для заміщення вакантних посад (кадрового «скринінгу»), спеціальних (внутрішніх) перевірок та службових розслідувань, а також виконанню окремих завдань в межах досудового та судового провадження. Виходячи з тематики цього методичного посібника найбільший інтерес для нас становить саме «скринінг», професійний кадровий відбір осіб у підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції *(Додаток А)*.

Як наголошувалося нами вище, поліграф являє собою спеціальний психофізіологічний прилад, якого використовують для дослідження емоційного стану людини у конкретний проміжок часу, який виникає у вигляді реакції на запропоновані спеціалістом-поліграфологом запитання (стимули).

У більшості країн поліграф використовують «скринінг» для професійного відбору кадрів до поліції, органів державної безпеки, розвідки і контррозвідки, організацій, діяльність яких пов'язана з секретною інформацією та можливими її витоками; терористичною та іншою діяльністю, що містить чинники загроз; контролем урядових установ, робота в яких висуває підвищені вимоги до чесності і порядності найманого працівника; перевіркою осіб на зловживання алкогольними напоями; вживання/розповсюдження наркотичних, токсичних, психотропних та інших речовин; вибуховими речовинами, тощо. Зарубіжні науковці та практики особливо наголошують на важливості запровадження системних поліграфологічних перевірок осіб як ефективних методів кадрового «скринінгового» відбору до правоохоронних органів, зведення до мінімуму

можливих помилок в роботі цих структур тощо. Так, переважна частина поліцейських департаментів США використовують поліграфологічні опитування при перевірці кандидатів на роботу, причому близько 25% індукторів не витримують спеціальних досліджень з використанням поліграфа, хоча успішно пройшли попередні етапи професійного і психологічного відбору. Щодо точності й надійності отриманих результатів таких перевірок становить від 93–98%.

Кадровий «скринінг» кандидатів із використанням поліграфа проводиться не лише при прийомі на роботу, але й на різних етапах кар'єрного росту поліцейських: при переміщенні по службі, при проведенні службових розслідувань, при перевірці чесності і сумлінності виконання функціональних обов'язків, зв'язків з мафіозними угрупованнями та ін.

Відзначається також профілактична роль такого виду спеціальних досліджень, оскільки регулярні перевірки спонукають осіб до самоконтролю, є стримуючим фактором, який перешкоджає можливим порушенням співробітників трудової дисципліни, правових, професійних, етичних, моральних, культурних та інших норм співіснування. Поліграф також орієнтує кандидата на роботу у поліцію на представлення правдивої інформації стосовно реальних причин і мотивів свого професійного вибору; надання достовірних біографічних та інших даних; можливого вчинення в минулому протиправного діяння/діянь, яке було викрите/невикрите, покаране/непокаране; виявлення в кандидатів станів хвороб, в тому числі хронічних і залежностей (алкогольної, медичної, наркотичної, психотропної); можливе приховання різних видів наявної девіантної поведінки тощо.

Для забезпечення професійного кадрового «скринінгового» відбору кандидатів у підрозділі Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України повинні використовуватися поліграфологічні методики, які є загальновизнаними та апробованими часом і практикою. Тестовий формат повинен бути розроблений таким чином, щоб включав у себе максимальну кількість релевантних (перевірочних) запитань, які відповідатимуть заявленим вимогам до такого виду спеціальних досліджень (*Додатки Ж та З*). Мета обраного методу має відповідати загальним засадам діяльності Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України, зокрема законності, добрпорядності, запобігання негативним проявам серед особового складу, психологічній надійності, зміцнення трудової дисципліни тощо.

Процедура тестування осіб із використанням поліграфа повинна враховувати концепцію «психологічної установки». Вона розрахована на те, що кандидат на обіймання відповідної посади в правоохоронний орган має сфокусувати свою увагу на найбільш значимих для себе питаннях тесту і фізіологічно реагувати на ті, які являтимуть для нього найбільшу загрозу. Методика спеціальних досліджень з використанням поліграфа повинна враховувати виконання необхідних процедур комунікацій (бесід) перед тестовою, між тестовою та після тестовою. Кожна з них являє собою змістовне та функціональне призначення і будь-які порушення в процедурі їх виконання

спричинять недостовірність отриманих результатів спеціалістом-поліграфологом.

До кращого розуміння запропонуємо наступний алгоритм: у процесі проведення передтестової бесіди з кандидатом на працевлаштування у відповідний структурний підрозділ відбувається:

- візуальне знайомство з особою та з'ясовується її стан самопочуття до початку дослідження (самопочуття людини, її загальний стан здоров'я; наявність хвороб, у тому числі хронічних; вживання медикаментів перед проведенням психофізіологічного експертного дослідження з використанням поліграфа);

- уточнення в особи знань щодо мети та завдання цієї процедури;

- знання, пов'язані з обізнаністю про науково-технічний прилад поліграф та дослідження, які відбуваються з його використанням (чи проходила раніше особа будь-які перевірки на поліграфі, де, коли і з яких питань);

- ознайомлення особи з правилами проведення цього спеціального дослідження (чи є розуміння того, що таке тести поліграфологічного опитування і як відбувається їх запис з відображенням на поліграмі);

- проведення попередньої (ознайомлювальної) бесіди з особою та обговорення порядку проведення пробного тесту (стимулюючий тест);

- викладення особливостей тестових запитань, які будуть поставлені особі в процесі запису тесту їх обговорення у між тестовій бесіді, що є частиною даного спеціального дослідження;

- володіння мовою, якою відбуватиметься спеціальне тестування особи з використанням поліграфа, а за умови її незнання залучення до участі перекладача;

- налаштування особи на щирість і відвертість у проведенні цього спеціального дослідження;

- узгодження питань, пов'язаних комфортністю умов перебування особи в приміщенні, якому буде виконуватися опитування з використанням поліграфа тощо.

Передтестова бесіда кадрового «скринінгу» зазвичай здійснюється в наступній послідовності (*Додаток Г*):

Спочатку спеціаліст-поліграфолог повинен перевірити документ, що посвідчує особу (паспорт, посвідчення водія тощо). Далі самому представитися (відрекомендуватися). Пояснити процедуру виконання тестового опитування та, за необізнаності кандидата на дослідження, розповісти про поліграф та основи діяльності з його використанням.

Перед тестуванням згідно з принципом добровільної згоди спеціаліст-поліграфолог повинен отримати письмову згоду на проведення цього спеціального дослідження особи й обов'язково пересвідчившись у тому, що ця згода є справді добровільною, а не наслідком примусу або психологічного тиску з боку сторонніх чи зацікавлених осіб (*Додаток В*).

Також спеціаліст-поліграфолог з'ясовує питання психічного та фізичного стану особи перед процедурою дослідження. Це необхідно для встановлення оцінки фізіологічної та психологічної готовності особи пройти процедуру

опитування з використанням поліграфа, а також, щоб «закласти фундамент» для постановки контрольних запитань.

Пояснення особі принципів роботи поліграфа і так званих умовних класифікацій реакцій «завмирай/втікай/борися».

З кандидатом на дослідження проводиться детальне обговорення «Анкети оцінки профпридатності». Під час такого обговорення спеціаліст-поліграфолог має впевнитися в розумінні індуктора значення кожного із пунктів анкетних даних. Метою докладного обговорення анкетних даних є надання кандидатові на дослідження можливості виправити в ній будь-які допущені помилки.

На етапі передтестової бесіди обговорюються питання у відповідній послідовності: жертовно-релевантні, релевантні, контрольні і іррелевантні (нейтральні) питання.

У між тестовій бесіді здійснюється обговорення наступних питань тестового блоку з обговоренням в, тому числі й релевантних питань. При цьому спеціаліст-поліграфолог повинен бути впевнений в тому, що детально пояснив зміст кожного питання.

Під час проведення тестування спеціаліст-поліграфолог спокійним тоном задає опитуваному заздалегідь сформульовані й проговорені з ним питання. Причому формулюються вони таким чином, що на них можливо дати тільки односкладові відповіді «так» або «ні». Між питаннями роблять паузи тривалістю 10-15 секунд. Це необхідно для того, щоб реакція опитуваного на попередні запитання зникла, і тим самим у індуктора було відновлено рівень психофізіологічної активності.

Спеціаліст-поліграфолог ставить питання групами (тестовим блоком), при чому в процесі спеціального психофізіологічного дослідження кожне питання повторюється не менше двох разів.

Характерно, що реакції, які реєструються за допомогою поліграфа не мають специфіки. Тобто вони не містять особливих ознак, які б однозначно вказували на хибність або правдивість відповідей осіб, які опитуються. Тому в процесі виконання спеціальних досліджень із використанням поліграфа недостатньо обмежитися лише перевірочними питаннями. Сучасна методологія обумовлює використання інших типів запитань – контрольних та іррелевантних (нейтральних), про які йшла мова вище. Контрольні запитання стосуються фактів або подій, на які опитуваний буде давати відповіді, свідомо приховуючи яку-небудь інформацію поза темою, що перевіряється. Реакції на ці питання використовуються для порівняння з реакціями на перевірочні питання.

Нейтральні питання підбираються таким чином, щоб вони не викликали (або викликали дуже слабкі) реакції та були своєрідним індикатором нормального фонового рівня психофізіологічної активності особи, що перевіряється з використанням поліграфа. Досліджуючи розбіжності між реакціями на контрольні та перевірочні запитання, спеціаліст-поліграфолог робить висновок про хибність або правдивість відповідей індуктора, який проходить тестування.

Якщо після детального опитування особи спеціалістом-поліграфологом були отримані знання, які дають підстави для виключення кандидата з

проходження наступних етапів відбору, ініціатором подальші етапи кадрового «скринінгу» припиняються.

Якщо опитувана особа під час проведення психофізіологічного опитування з використанням поліграфа робить зізнання у вчиненні незначних поступків, які не є обов'язково підставою для виключення з подальшого процесу кадрової «скринінгової» перевірки, проводиться уточнююче дослідження у вигляді тесту деталізації. У процесі виконання такого звертається увага на особливості виникнення реакцій, пов'язаних з ново виявленими даними, що уточнюються.

Тест деталізації будується з питань з кожної ново виявленої складової.

Опитування при прийомі на роботу в правоохоронні структури відрізняється від інших форматів «скринінгу» тим, що релевантні питання ніколи не переформулюється, починаючи зі слів «Крім ...» або «Ви повністю розповіли ...». У більшості випадків, питання переформулюється, починаючи зі слів «Ви зараз приховуєте від мене будь-яку інформацію про ...». Переформульоване таким чином питання буде одним з релевантних питань, включених в деталізуючий тест. Слід уникати включення більше однієї релевантної теми в тест деталізації (наприклад, поєднання контррозвідувальної теми і теми про наркотики).

Зазначена вище концепція психологічної установка повинна враховувати й концепцію демпігуючої розрядки, яка впливає з принципу психологічної установки як потенційного брехуна так і людини, що говорить правду. Під час опитування кандидатів з використанням поліграфа на обіймання відповідних посад у підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України, нещирі індуктори можуть направити свою увагу саме на релевантні запитання тесту, поставлені спеціалістом-поліграфологом, які викликають в них занепокоєння і хвилювання. Натомість, щирі кандидати на опитування з використанням поліграфа можуть направити свою увагу саме на контрольні питання, які викликать у них найбільше занепокоєння під час виконання процедури тестування. Для такої категорії індукторів може бути неефективним сприйняття «слабких» контрольних запитань, поставлених спеціалістом-поліграфологом. Концепція демпігуючої розрядки також пояснює той факт, що опитувана особа з використанням поліграфа може вибірково сильно реагувати на окремі релевантні або контрольні питання, але не на всі. Це виникає тоді, коли з'являється в особи зовнішня проблема, яка викликає в неї набагато більше занепокоєння, ніж будь-яке релевантне або контрольне питання тесту. Наявність зовнішньої проблеми зазвичай призводить до появи в опитуваної особи з використанням поліграфа неадекватних випадкових реакцій або до відсутності таких на релевантні чи контрольні запитання. Наприклад, особа хвилюється постановки запитань, пов'язаних з вживанням наркотичних речовин, і, з цієї причини в неї виникає відповідний страх бути викритим. Щоб таке питання не викликало в неї шок, ступор, розгубленість під час запису тесту, дане питання має бути завчасно проговорене спеціалістом-поліграфологом в процесі передтестової чи міжтестової бесіди.

Здійснюючи точковий аналіз, спеціаліст-поліграфолог контролює реакції, які виникли в опитуваної особи під час поліграфологічного дослідження.

Реакція або відсутність реакції на релевантні чи контрольні запитання порівнюються одна з одною в межах однієї точки. Чотирма точками тесту дослідження є постановка чотирьох релевантних запитань. Вони порівнюються з контрольними питаннями, які знаходяться поруч з релевантними. Чотири точки наступного тесту представляються трьома релевантними запитаннями. Вони порівнюються з контрольними питаннями, також розташованими поруч з релевантними питаннями тесту.

Жертовно-релевантні питання формулюються так, щоб опитувана особа з використанням поліграфа давала ствердну відповідь «Так», або «Ні». Призначення таких питань орієнтовані на поглинання первісної реакції питань релевантного змісту. Це питання не підлягає чисельній оцінці. Наприклад:

– «Відносно теми національної безпеки, Ви маєте намір відповідати на кожне питання правду?» – «Так».

Контрольні питання призначені для виявлення правдивих даних у кандидата на дослідження. Реакції на контрольні запитання порівнюються з релевантними питаннями. Наприклад:

– «До цього року Ви коли-небудь зраджували друга або кохану людину?» – «Ні».

– «До 2017 року (поточний рік) Ви коли-небудь говорили неправду представникам влади?» – «Ні» (*Додаток Д*).

Нейтральне питання завжди формулюється таким чином, щоб індуктор відповідав «Так». Крім того, формат тесту завжди вимагає постановки нейтрального запитання практично в центрі кожного пред'явлення тесту. Додаткові нейтральні запитання проговорюються і використовуються за необхідності. Вони позначаються як № 1А, № 1Б, № 1В, або № 21А, № 21Б, № 21В. На справді нейтральне запитання не має відношення до релевантної теми. Як перше питання, воно призначене для поглинання найпершої реакції. Наступні нейтральні питання задають для подолання артефактних реакцій.

№ 1 «В цій кімнаті є світло?» – «Так».

№ 10 «Ви зараз перебуваєте в ...?» – «Так».

При професійному відборі кадрів у підрозділі Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції можуть бути застосованими пошукові тести. До прикладу:

Засальний орієнтовний тест для кандидата на обіймання відповідної посади

1. Ваше ім'я Микола?
2. Ви зараз перебуваєте в Києві?
3. Ви вживаєте наркотики?
4. Ви зберігаєте незаконно зброю?
5. Ви вчиняли злочини, за які не понесли кримінальної відповідальності?
6. Ви лікувались від психоневрологічних захворювань?
7. Ви схильні до алкоголізму?
8. Ви підтримуєте зв'язки з кримінальними угрупованнями?
9. Вас переслідують думки про самогубство?
10. Ви займались вимаганням (рекетою)?

У даному тесті використано перші два запитання іррелевантні і реакції на них не враховуються при аналізі обрахунку результатів.

Загальний орієнтовний тест відносно мотивів вступу кандидатів до Національної поліції

1. Ваше прізвище Коваль?
2. Ви поступаєте на службу в Національну поліцію випадково?
3. Ви прагнете боротись із злочинністю?
4. Ви хочете уникнути виплати боргу?
5. Ви хочете володіти зброєю?
6. Ви хочете використовувати поліцейську форму у корисливих цілях?
7. Ви хочете допомагати кримінальним структурам?
8. Ви прагнете мати перевагу над людьми?
9. Ви бажаєте допомагати незаконному бізнесу?

Перше питання є іррелевантним (нейтральне) і не враховується при обрахунку отриманих результатів поліграм. Представлений комплекс запитань дозволяє виявити як позитивні, так і негативні мотиви професійного відбору.

Наведені два основних пошукових тести для кандидатів на роботу у правоохоронні органи дозволяють зробити перший етап відбору, відсіяти осіб, яких через певні обставини ризиковано брати на роботу у силові структури.

Слід врахувати таку особливість, що опитування кандидатів із використанням поліграфа може бути малоефективним, якщо з опитуваним відбулася тривала, занадто деталізована передтестова чи міжтестова бесіда. Це обґрунтовується тим, що окрема категорія людей може прорахувати, які саме для спеціаліста-поліграфолога питання є найбільш значущими (релевантними). У порядку рекомендації слід спеціалісту-поліграфологу перенести процедуру опитування особи з використанням поліграфа на інший день, з тим щоб в особи не відбулося адаптація до процедури дослідження і реакції мали затухаючий характер.

У випадку, якщо тест дав невизначений результат, спеціаліст-поліграфолог проводить тест деталізації з питань, що дали невизначеність. Дослідження деталізації складається з тесту з двома, трьома або чотирма релевантними питаннями. Якщо опитуваний показав невизначений результат за всіма релевантними питаннями, всі тестові питання повторюються знову з переформулюванням релевантних і контрольних питань.

По завершенню дослідження відбувається після тестова бесіда спеціаліста-поліграфолога з опитуваним на предмет присутності/відсутності зауважень до процедури виконання дослідження. Однак, результати дослідження, навіть попередні опитуваному чи ініціатору не надаються, оскільки має бути проведено спеціалістом-поліграфологом обрахування реакцій зафіксованих на поліграмах.

Для процедури обрахування поліграм використовується набір числових значень аналізу фізіологічних реакцій, зареєстрованих на поліграмі. Існує два найбільш поширені підходи до обрахунку поліграм: з семибальною шкалою (-3, -2, -1, 0, +1, +2, +3) і з трибальною шкалою (-1, 0, +1) .

Оцінка даних здійснюється тільки в рамках вертикального обрахунку, система горизонтального обрахунку не застосовується. Для того, щоб зробити висновок «Відсутність значної реакції» (NSR), кожне релевантне питання тесту повинно бути оцінене на плюс три бали (+3) або вище. Для висновку «Виявлена значна реакція» (SR), щонайменше, одне релевантне питання має бути оцінене на мінус три бали (-3) або менше (-4, -5). Якщо тест не відповідає критеріям прийняття рішення «SR» або «NSR», то висновок по тесту вважається «невизначений» (NO).

ВИСНОВКИ

Питання щодо застосування комп'ютерних поліграфів при професійному кадровому відборі в підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України є особливим з урахуванням специфіки діяльності цієї державної інституції спеціального призначення. Враховуючи поступальні процеси реформування, що відбуваються в зазначеній вище правоохоронній царині, постає актуальне питання на кшталт системного запровадження в її діяльності поліграфа, направлено на укріплення кадрів із числа нових поліцейських та переатестованих із міліцейських кадрів для роботи в підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України. Як показує вітчизняна практика застосування цього науково-технічного приладу у багатьох питаннях це дає можливість прийняти своєчасні, справедливі, у тому числі й кардинальні кадрові рішення, у напрямі захисту національної безпеки, забезпечення державної таємниці, охорони потенційно небезпечних та стратегічних об'єктів тощо.

Викладена у цьому методичному посібнику науковообґрунтована інформація надасть керівникам відповідного рівня та спеціалістам-поліграфологам можливість фахово розібратися у питаннях механізмів та підходів застосування поліграфа й отриманих за допомогою його результатів у професійному кадровому «скринінговому» відборі кандидатів на обіймання відповідних посад у зазначені вище структурні підрозділи спеціального призначення.

Результатом проведеного нами дослідження стали теоретичні й практичні рекомендації та запропоновані висновки, які лягли в основу цієї наукової праці. Найбільш значими серед них є наступні:

1. Брехня, лукавство, що супроводжувало людей від раннього періоду їх життя й перебування у групах, общинах до переходу в більш цивілізовані форми людського існування, спонукала здійснення пошуку від примітивних способів виявлення неправди до більш досконалих форм боротьби з цим ганебним явищем. Здебільшого основу негативних дій людини з використанням брехні становила надмірна любов до матеріальних цінностей та земних благ, жага влади, наживи, страх перед викриттям у протиправних діях та покарання

за вчинені злочини тощо. Перехід суспільстві від однієї формації до іншої, більш прогресивної, розвиток цивілізаційних процесів дали можливість створення технічних засобів, таких як: «гідросфігмографів», «плетизмографів», «пневмографів», «контролографів» та ін., за допомогою яких люди стали виявляти брехню інших людей. Подальший розвиток науково-технічного прогресу створив сприятливі умови для розроблення комплексних приладів нового покоління спеціального призначення, іменуємих поліграфами (*polygraph*, від грец. *πολύ* – багато і *γράφω* – писати, синонім: детектор брехні).

Узагальнюючи аналіз історичних передумов виникнення, становлення та розвитку психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа їх можна поділити на умовні етапи та періоди:

- перший – визначально-перевірочний, який датується античним періодом I ст. до н.е. – до середини XVIII ст.;
- другий – дополіграфний, що розпочався з другої половини XVIII ст. і тривав до кінця XIX ст.;
- третій – інструментально-поліграфний, який бере початок з кінця XIX ст. – до 30-их років XX ст.;
- четвертий – розвинутий інструментально-поліграфний – розпочинається з 30-их років XX ст. і тривав до початку XXI ст.;
- п'ятий – сучасний (практично-дослідницький) визначається межами від початку XXI ст. до наших днів.

2. Міжнародний та національний досвід використання комп'ютерного поліграфа засвідчує, що даний прилад та діяльність, пов'язана з ним, має достатньо потужну практику застосування. Понад сто країн світу у різних напрямках діяльності використовують результати поліграфологічних досліджень. Кожна з країн світу відповідно до етнічного, політичного, правового, економічного, соціального, культурного розвитку сама визначала потребу у застосуванні поліграфа у тій чи іншій сфері діяльності. Приємно констатувати факт того, що поступово кількість держав-користувачів поліграфа зростає, і результати виконаних поліграфологічних досліджень завойовують всесвітнє визнання. Разом з тим, це не повинно перетворюватися в догму. Цей процес має бути переосмисленим кожною країною індивідуально з урахуванням наступних складових: потреби в поліграфі, напрямів та сфер його застосування, законодавчого врегулювання цієї діяльності тощо.

Виходячи з компаративістського аналізу потенційних користувачів поліграфа можна зробити умовний поділ країнах світу, з урахуванням законодавчого врегулювання цього процесу на чотири групи. А саме:

- країни, в яких застосування поліграфа врегульовано окремим законом (Литва та Молдова);
- країни, де застосування поліграфа врегульовано окремими правовими нормами закону, якими регулюється ширше коло суспільних відносин (колишня Югославська Республіка Македонія, Індія, Польща, Сербія, Словенія, США, Туреччина, Чорногорія);
- країни, де застосування поліграфа врегульовано підзаконними нормативно-правовими актами (Англія, Бельгія, Болгарія, Білорусь, Держава

Ізраїль, Іспанія, Італія, Канада, Німеччина, Казахстан, Південна Корея, Росія, Франція, Угорщина, Україна, країни колишньої Югославії, Чеська Республіка, Швейцарія);

– країни, в яких застосування поліграфа нормативно не врегульовано (Китай, Північна Корея, Латвія, Естонія, Сінгапур, Фінляндія, Японія).

3. Основу проведених спеціальних досліджень із використанням поліграфа становлять психофізіологічні складові. Оскільки брехня в контексті зіткнення інтересів – це тотальний психосоціальний феномен, пов'язаний із безпосереднім та опосередкованим обміном інформацією й міжособистісним спілкуванням, вона полягає в умисному і найчастіше корисному перекручуванні реальної дійсності речей. Використання поліграфа передбачає собою перевірку ідеальних слідів відображення щодо конкретних обставин, подій, явищ та виявлення таким чином брехні людини. У наслідок постановки людині значимих для неї запитань (стимулів) виникають реакції емоційного характеру. Це своєрідні психологічні реакції всього організму, які формуються із фізіологічного збудження (серцебиття), експресивної поведінки людини (пришвидшена хода) і свідомого досвіду (інтерпретація намірів людини й відчуття страху), що контролюються автономною нервовою системою, а також реакції на впливи внутрішніх і зовнішніх подразників, які мають чітко виражений суб'єктивний прояв, що поєднують у собі всі види чутливостей та хвилювань.

Емоції відповідно до реакцій людського організму поділяються на внутрішні і зовнішні. Внутрішні – це діяльність органів людини під їх впливом, де ключове місце посідає біологічний зворотний зв'язок. На ефективність функціонування такої дії впливають індивідуально-психологічні характеристики людини, емоційна лабільність, схильність до самоконтролю, що виражається насамперед у змінах каналів з низьким порогом чутливості, таких як показник шкіргальванічної реакції. Зовнішні – це реакції людського організму на прояв емоційних змін унаслідок впливу на них відповідних подразників (стимулів). Спеціаліст-поліграфолог може помітити їх у момент, коли опитувана особа має намір дати неправдиву відповідь. До зовнішніх реакцій відносять також елементи міміки та жестикуляції.

Емоції є найпростішою формою емоційних проявів психіки і являють собою форму психічного відображення навколишнього світу у вигляді короточасних переживань людини, які виражають її ставлення до того, що відбувається.

Характерні фізіологічні реакції, які викликаються емоціями, поділяють на різні категорії, зокрема:

– вегетативні – характеристики дихальної системи, шкіргальванічний рефлекс, зміна провідності шкірних покривів, артеріальний тиск, температура шкіри, серцевий ритм тощо;

– біохімічні (як частина вегетативної системи) – зміна складу крові, сечі та ін.;

– моторно-поведінкові – поява тремору, зростання мускульного напруження, зміни у виразі обличчя, позі, міміці, жестах;

– мовні характеристики (як частина моторно-поведінкової системи) – голосу, інтонації, зміни в характері організації мови;

– біоелектрична активність мозку – біоструми головного мозку.

Будь-які емоції людини супроводжуються зміною її фізіологічних реакцій.

4. Поліграф, у своїй основі, є технічним, багатоканальним реєстратором психофізіологічних реакцій людини, гласного використання, який дозволяє виявляти та фіксувати психофізіологічні реакції індивідуума на певні стимули (подразники) за рахунок перетворення її психофізіологічних показників активності з аналогових сигналів у цифрові, що відображаються у вигляді кривих на поліграмах. Як науково-технічний прилад він вийшов за межі медичного приладу й набув широкого застосування в різних галузях наукових знань багатьох країн світу.

Сучасні покоління поліграфів, на відміну від аналогових (пір'яних, чорно-пишучих, традиційних), є комп'ютерними (цифровими), в яких аналоговий сигнал реєструється спеціальними датчиками, що входять до комплексу приладу. З технічної складової переважна більшість моделей мають переносний персональний комп'ютер із сенсорним блоком і датчиками знімання інформації. Поліграфи реєструють сигнали, що надходять із датчиків, які спеціаліст прикріплює до різних ділянок тіла опитуваного. Це такі датчики як:

– верхнього (грудного) і нижнього (черевного) дихання;

– серцево-судинної активності: пульсу, кровонаповнення судин і/або артеріального тиску;

– електрошкірна провідність (опору шкіри, шкіргальванічного рефлексу).

При цьому зміни показників взаємозв'язані з коливаннями рівня збудження людини.

Сучасні комп'ютерні (цифрові) поліграфи можуть фіксувати до 50-ти фізіологічних параметрів: почервоніння обличчя або його окремих частин, тремтіння губ, розширення або звуження зіниць, прискорене кліпання очима, зміну температури навколо очей; розширення капілярів, тембральність людської мови за рахунок зміни стану голосових зв'язок й інші фізіологічні зміни в організмі людини. Апробуються нові технології «детекції брехні», що використовують методи психосемантики (аналіз семантичних полів тестованого) і психозондування (аналіз підсвідомих реакцій на неусвідомлювані подання тестових стимулів) тощо.

5. Не менш важливою складовою психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа є комунікативна діяльність (спілкування) між її учасниками. Спілкування являє собою складний багатоплановий процес встановлення й розвитку контактів між людьми, який включає обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини. Воно є обов'язковою складовою процедури виконання дослідження з використанням поліграфа й поділяється на вербальне, що здійснюється за допомогою мовних засобів, які сприймаються на слух, й невербальне – як взаємодія між людьми без використання такої комунікації, через обмін невербальними посланнями та їх інтерпретацією в окремо взятій ситуації.

Тактико-комунікативна діяльність спеціаліста-поліграфолога з особою на виконання поліграфологічного дослідження реалізується в три етапи: на етапі перед виконанням процедури дослідження (передтестова бесіда), в процесі виконання дослідження (міжтестова бесіда), а також по закінченню дослідження (обговорення процедури дослідження з можливим оголошенням її результатів).

У тактико-комунікативній діяльності чільне місце посідає соціально-психологічна установка як фактора адаптації особи до процедури дослідження. З позиції психологічного змісту вона являє собою нерозривну єдність діяльності, тобто спільної організованої цілеспрямованої активності людей і спілкування як багатопланового процесу встановлення й розвитку контактів між людьми, що передбачає обмін інформацією, певну тактику і стратегію взаємодії, сприймання та розуміння суб'єктами спілкування один одного.

Соціально-психологічна установка особистості з позиції соціальної психології розглядається як дослідження психофізіологічних механізмів пристосування організму до передбачуваної ситуації, вибіркової та спрямованості психічних процесів, механізмів неусвідомлюваної регуляції діяльності індивідуума.

6. З урахуванням того, що поліграф та діяльність з його використанням в Україні не врегульована на рівні окремого Закону, правовими основами у виконанні «скринінгових» перевірок для професійного кадрового відбору в підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України слугують інші законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти України. Такими є: Конституція України; Кримінальний кодекс України; Кримінальний процесуальний кодекс України; Цивільний кодекс України; Господарський кодекс України та ін.

Закони України «Про Національну поліцію»; «Про оперативно-розшукову діяльність»; «Про судову експертизу»; «Про державну службу»; «Про державну таємницю»; «Про запобігання корупції»; «Про інформацію»; «Про мову»; «Про захист персональних даних»; «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» – інші нормативно-правові акти.

Накази Міністерства внутрішніх справ України: «Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ» № 743 від 28.08.2001 р.; «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України», зареєстрованого у Мін'юсті України 27.10.2004 р. № 365/9964, № 842 від 28.07.2004 р.

Відомчі інструкції: «Інструкції про порядок використання в діяльності ОВС поліграфів (комп'ютеризованих приладів реєстрації психофізіологічних реакцій людини)», затверджені Наказом Міністерства юстиції України від 27.10.2004 р. за № 1373/9972; «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень», затверджені Наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 р. № 53/5 та ін.

7. Серед ключових засад діяльності, пов'язаної з використанням комп'ютерного поліграфа у виконанні «скринінгових» перевірок для

професійного кадрового відбору в підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції є дотримання спеціалістом-поліграфологом основоположних принципів під час виконання психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа. Такими принципами є: добровільність, правомірність, неупередженість, комплексність та всебічне забезпечення прав людини.

Також для забезпечення об'єктивності отриманих результатів опитувань осіб із використанням поліграфа на відповідні посади у вітчизняні силові структури спеціалістом-поліграфологом мають бути дотримані умови щодо: стану приміщення в якому буде проводитись процедура опитування осіб із використанням поліграфа; належного фізичного й психологічного стану кандидата поліграфологічне опитування та часу на його виконання.

У разі, коли особа має відповідні обмеження чи протипоказання на проведення таких спеціальних досліджень із використанням комп'ютерного поліграфа – така процедура не виконується.

8. Результативність психофізіологічних опитувань осіб із використанням комп'ютерного поліграфа багато в чому залежить від умілої побудови тесту спеціалістом-поліграфологом. Він конструюється у такий спосіб, щоб зміни в динаміці психофізіологічних показників опитуваного відбувалися через стимули (подразники), які є визначальними в процесі виконання дослідження.

Найбільш визнаними тестами, які знайшли своє практичне застосування у методиках психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа є наступні: 1942 р. – «тест на знання винного» Ф. Е. Інбау (за іншими джерелами, був запропонований у 1959 р. Д. Ліккеном); початок 50-х рр. XX ст. – «тест піку напруження» дослідницького типу та «тест загальних запитань» Кілерівського інституту поліграфа; 1955 р. – «тест прихованих запитань» Б. Бюрака; 1967 р. – модифікований «тест загальних запитань» Р. Деккера; 1970 р. – «тест піку напруження» відомого рішення з фальшивим ключем Р. Артера; 1977 р. – «тест підозри на знання винного» Дж. А. Матте; 70-ті рр. XX ст. – іменний «тест відомого рішення» та комбінований «тест стимуляційно-адаптаційний»; 1980 р. – модифікований «тест нейтральних і значимих запитань» П. Майнора; 1981 р. – «контррозвідувальний тест» Управління спеціальних розслідувань Військово-повітряних сил США; 1984 р. – аналітичний пошуковий «тест піку напруження» Б. Кунса; початок 90-х рр. XX ст. – модифікований «тест на знання винного» В. Варламова і І. Ніколаєвої тощо.

9. Практичні підходи проведення психофізіологічного опитування осіб із використанням комп'ютерного поліграфа при відборі в підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України полягають у виробленні відповідних рекомендацій важливих для цього процесу діяльності. На наш погляд такими є:

- запровадження системних поліграфологічних перевірок осіб як ефективних методів кадрового «скрінгового» відбору до правоохоронних органів, що зведе до мінімуму можливості допущення помилок в роботі вітчизняних силових структур;

– системне проведення кадрового «скринінг» кандидатів на обіймання відповідних посад у силовій структурі із використанням поліграфа і не лише при прийомі на роботу, але й на різних етапах кар'єрного росту поліцейських: при переміщенні по службі, при проведенні службових розслідувань, при перевірці чесності і сумлінності виконання функціональних обов'язків та ін.;

– залучення поліграфа при виконанні профілактичної роботи серед особового складу службовців, оскільки такого роду регулярні перевірки спонукають осіб до самоконтролю, є стримуючим фактором, який перешкоджає можливим порушенням співробітників трудової дисципліни, правових, професійних, етичних, моральних, культурних та інших норм співіснування тощо.

ВИЗНАЧЕННЯ ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ

Ініціатор (замовник) – юридична або фізична особа, з чіткої ініціативи проводиться опитування (дослідження) осіб із використанням комп'ютерного поліграфа.

Опитувана (досліджувана) особа – фізична осудна особа, яка добровільно, без примусу, приймає рішення та підтвердила письмово свою участь у проходженні процедури виконання опитування (дослідження) із використанням комп'ютерного поліграфа.

Індуктор (опитувана (досліджувана) особа)) – яка добровільно, без примусу, надає відповіді на запитання (стимули) спеціаліста-поліграфолога (рецепієнта) в процесі виконання процедури опитування (дослідження) із використанням комп'ютерного поліграфа.

Спеціаліст поліграфа (спеціаліст-поліграфолог) – фахівець (професіонал) освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст» або «магістр», який пройшов спеціальне навчання за програмами підготовки спеціалістів поліграфа, що підтверджується відповідним документом про освіту, має необхідні навички та досвід роботи з поліграфом, володіє методиками проведення опитування (дослідження) осіб із використанням комп'ютерного поліграфа.

Рецепієнт (спеціаліст поліграфа (спеціаліст-поліграфолог)) – особа, яка отримує від індуктора опитуваної (досліджуваної) особи інформацію в процесі виконання процедури її опитування (дослідження) із використанням комп'ютерного поліграфа.

Поліграф – технічний, багатоканальний реєстратор психофізіологічних реакцій людини, гласного використання, який дозволяє виявляти та фіксувати психофізіологічні реакції індивідуума на певні стимули (подразники) за рахунок перетворення її психофізіологічних показників активності з аналогових сигналів у цифрові, що відображаються у вигляді кривих на поліграмах.

Психофізіологічне дослідження з використанням поліграфа (ПФДВП) – процедура застосування спеціальних знань, пов'язана з використанням

технічних засобів, які не завдають шкоди життю та здоров'ю людей, які не завдають шкоди навколишньому середовищу, що забезпечує здійснення аналізу (оцінки) динаміки психофізіологічних реакцій опитуваної (досліджуваної) особи у відповідь на її запропоновані стимули (подразники), з метою перевірки достовірності отриманої інформації.

Скринінг (з англ. – *screening* – відбір, сортування...) Слово має кілька значень відповідно до сфери застосування. У діяльності з використанням поліграфа для кадрової перевірки осіб на обіймання відповідних посад розуміється як відсіювання чи перевірка осіб на благонадійність.

Кадровий «скринінг» – професійний відбір осіб на обіймання ними відповідних посад у державні чи приватні установи (підприємства, організації, колективи, компанії тощо).

Опитування із використанням поліграфа (опитування) – спеціально організований і науково-обґрунтований комплекс методів та прийомів їх застосування для отримання, порівняння й інтерпретації психофізіологічних реакцій особи у відповідь на пред'явлені їй стимули (подразники).

Матеріали опитування – завдання на проведення опитування осіб із використанням поліграфа, надані ініціатором документи, перелік тестів та запитань, поліграми, заява про надання добровільної згоди на проведення опитування, аудіо- та (або) відеозаписи.

Стимул (запитання) – зовнішнє цілеспрямований вплив на організм, що викликало його відповідну реакцію. Стимули поділяються на фізичні (світло, звук, температура тощо), хімічні (речовини, ліки, їжа і т. д.), психічні та ін. У практичних поліграфічних дослідженнях використовуються в основному психічні або семантичні стимули. До них належать: запитання, фотографії, малюнки, предмети і т. д. До кожного виду використовуваних стимулів пред'являються певні вимоги.

Тест (опитувальник) – складена з урахуванням певної методики сукупність запитань (стимулів), від 4-х і більше, у вигляді окремого тестового блоку.

Тестування з використанням поліграфа – основний етап психофізіологічного опитування (дослідження) з використанням комп'ютерного поліграфа, який передбачає пред'явлення опитуваній (досліджуваній) особі постановку спеціалістом-поліграфологом запитань (стимулів), об'єднаних в тести в особливому, методично і обумовленому порядку.

Фон – тимчасовий стан фізіологічних процесів організму людини, яка перебуває в спокої без застосування до неї стимулів (запитань) в процесі виконання спеціалістом-поліграфологом психофізіологічного опитування (дослідження) з використанням комп'ютерного поліграфа.

Реакція – зміни фонової активності фізіологічного показника людини, викликані впливом зовнішнього цілеспрямованого стимулу (наприклад, запитання, зображення, предмета тощо).

Протидія – це будь-який фізичний, психічний, фармакологічний (хімічний) чи поведінковий спосіб, використовуваний опитуваною

(досліджуваною) особою з наміром перешкодити спеціалісту-поліграфологу отримати об'єктивний результат проведення психофізіологічного опитування (дослідження) з використанням комп'ютерного поліграфа.

Артефакт – явно відмінні від фону зміни, які відбуваються в динаміці фізіологічного процесу людини, безпосередньо незв'язані з стимулами (запитаннями), а обумовлені впливом екзогенних (зовнішніх) та ендогенних (внутрішніх) дестабілізуючих факторів (наприклад, покашлювання, погекування, рухи ногами, руками, тулубом, також зовнішні шумові впливи тощо.)

Поліграма – результат запису змін у фізіологічному стані людини під час виконання психофізіологічного опитування (дослідження) з використанням комп'ютерного поліграфа з метою перевірки в неї тематичних ідеальних слідів відображення.

Фізіологічний показник – зареєстрована поліграфом у вигляді електричних сигналів вегетативна діяльність органу людини (наприклад, дихання (грудне і черевне), шкірно-гальванічна реакція або, ще називають, електричний опір шкіри, показники серцево-судинної системи: артеріальний тиск та/або фотоплетизмограма).

Висновок спеціаліста-поліграфолога – судження (фахівця, професіонала) з питань, поставлених ініціатором (замовником) перед спеціалістом-поліграфологом на виконання психофізіологічного опитування (дослідженням) особи з використанням комп'ютерного поліграфа, яке надається ініціатору у вигляді науково обґрунтованих інформаційних даних.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. [Електронний ресурс] : станом на 4 лют. 2011 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – 1996. – № 30. – Ст. 1. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України : Закон України станом на 1 черв. 2012 р. // Кримінальний процесуальний кодекс України. – К. : Алерта, 2012. – 304 с. – (Відповідає офіц. текстові).
3. Кримінальний кодекс України : станом на 25 верес. 2006 р. – К. : Велес, 2006. – 152 с.
4. Про Національну поліцію [Електронний ресурс] : Закон України від 2 липня 2015 року № VIII. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19>[http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19"](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19)
5. Про оперативно-розшукову діяльність [Електронний ресурс]: Закон України від 18 лют. 1992 р. (зі змінами від 9 трав. 2011 р.) // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2135-12>.
6. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232.
Про затвердження інструкції про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах [Електронний ресурс] : наказ Міністерства юстиції України від 12 груд. 2011 р. № 3505/5 (Зареєстрований в Мінюсті України 12 груд. 2011 за № 1431/20169) // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=293917>
7. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII (БВР, 1971, додаток до № 50, ст. 375) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/322-08/>.
8. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV (Відомості Верховної Ради України (БВР), 2003, № 18, № 19-20, № 21-22, ст.144) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/436-15/>.
9. Про впорядкування застосування контрактної форми трудового договору Постанова Кабінету Міністрів України № 170 від 19 березня 1994 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/170-94-п>.
10. Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 [Електронний ресурс] : наказ Міністерства юстиції України від 26 груд. 2012 р. № 1950/5 (Зареєстрованого в Мінюсті України 2

січня 2013 р. за № 1/22533) // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу :

<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=342712>

11. Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ України : наказ МВС від 28 серп. 2001 р. № 743.

12. Про порядок використання в діяльності ОВС поліграфів (комп'ютеризованих приладів реєстрації психофізіологічних реакцій людини) [Електронний ресурс] : інструкція МВС від 27 жовтня 2004 р. № 1373/9972 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу :

<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1373-04>.

13. Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : наказ МВС від 28 лип. 2004 р. № 842 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу :

<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1365-04>.

14. Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : затв. наказом МВС України від 28 лип. 2004 р. № 842 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main>.

15. Інструкція з порядку обліку і звітності служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : наказ МВС України від 28 лип. 2004 р. № 842 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу :

<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1374-04>.

16. Алесковский С. Ю. Использование графологического метода при проведении предтестовой беседы [Электронный ресурс] / С. Ю. Алесковский. – Режим доступа :

<http://www.antey-group.ru/jurnal16.html>.

17. Барко В.І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект) [Текст]: Монографія. - К. : Ніка-Центр, 2002. - 296 с.

18. Барко В. І. Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід) : [моногр.] / В. І. Барко ; МВС України ; НАВСУ. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 446 с.

19. Барко В. І. Управління персоналом органів внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект) : навч. посіб. / [Барко В. І., Ірхін Ю. Б., Никифорчук Д. Й., Підюков П. П.]. – К. : Київ. юрид. ін-т, 2005. – 244 с.

20. Бедь В. В. Юридична психологія : навч. посіб. / Бедь В. В. – [2-ге вид., стереотип.]. – Львів : Новий світ, 2004. – 380 с.

21. Белошина О. В. Экспертиза. Полиграф как средство защиты [Электронный ресурс] / О. В. Белошина, А. Г. Ладченко. – Режим доступа :

<http://www.gra.litsa.ru/magazine.php?m=27&a=12>.

22. Біленчук П.Д. Аудіовізуальна психофізіологічна діагностика людини: історія, теорія, практика : [моногр.] / Біленчук П. Д., Мотлях, О. І., Рибальченко О. М., Усіков І. П. – К. : Атіка, 2013. – 419 с.

23. Варламов В. А. Детектор лжи : учеб. пособие / В. А. Варламов. – М. : ПЕР СЭ-Пресс, 2004. – 352 с.

24. Варламов В. А. Тесты полиграфных проверок / Варламов В. А., Коровин В. В., Варламов Г. В. ; под ред. А. Г. Сапрунова. – Краснодар : Просвещение-ЮГ, 2002. – 160 с.

25. Видовая экспертная методика производства психофизиологического исследования с использованием полиграфа [Электронный ресурс] // Центр независимой комплексной экспертизы и сертификации систем и технологий. – Режим доступа :

www.polygraph.su/docs/answer_1_4.doc.

26. Використання поліграфа: історія, методика та перспективи застосування на досудовому слідстві : метод. рек. [В.В. Юсупов, Н.В. Галушка, М.М. Цимбал] ; МВС України, КНУВС. – К., 2010. – 57 с.

27. Галаган В. І. Питання застосування поліграфа в діяльності органів внутрішніх справ / В. І. Галаган // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту. – 1999. – № 3. – С. 241–247.

28. Делікатний С. К. Використання поліграфа в діяльності ОВС : навч.-метод. посіб. / С. К. Делікатний, Ж. Ю. Половнікова. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2001. – 109 с.

29. Данилова Н. Н. Психофизиология : учеб. для вузов / Данилова Н. Н. – М. : Аспект-Пресс, 2001. – 178 с.

30. «Детектор лжи – полиграф» или что такое практическая психофизиология [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

[/printarticle.php?p2_articleid=6](http://printarticle.php?p2_articleid=6).

31. Экман П. Психология лжи / Экман П. ; пер. с англ. Забожко Д. Н. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с.

32. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии [Электронный ресурс] / М. И. Еникеев. – Режим доступа :

<http://www.poligraph.com.ua/crimpol/article2.htm>.

33. Журин С. Использование полиграфа для проверки сотрудников [Электронный ресурс] / С. Журин. – Режим доступа :

<http://daily.sec.ru/dailypblshow.cfm?rid=18&pid=7904&pos=1&stp=50>.

34. Журин С. Опрос с использованием полиграфа: от чего зависит качество проверки? [Электронный ресурс] / С. Журин. – Режим доступа :

<http://daily.sec.ru/dailypblshow.cfm?rid=17&pid=9625>.

35. Зубрилова И. С. Возможности использования полиграфных устройств для обеспечения информационной безопасности в бизнесе [Электронный ресурс] / И. С. Зубрилова. – Режим доступа :

<http://www.antey-group.ru/jurnal16.html>.

36. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Ильин Е. П. – СПб. : Питер, 2001. – 752 с.

37.Инструментальная «детекция лжи» : акаде. курс / С. И. Оглоблин, А. Ю. Молчанов. – Ярославль : Ньюанс, 2004. – 464 с.

38.Історія поліграфа (детектора брехні) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://polygraph-west.com.ua/history_ua.php.

39. Кокун О. М. Психофізіологія : навч. посіб. / О. М. Кокун. – К. : Центр навч. літератури, 2006. – 184 с.

40. Комиссарова Я. В. Особенности невербальной коммуникации в ходе расследования преступлений / Я. В. Комиссарова, В. В. Семенов – М. : Юрлитинформ, 2004. – 224 с.

41.Коровин В. В. Психофизиологическая основа метода СПФИ [Электронный ресурс] / В. В. Коровин. – Режим доступа :

<http://www.poligraf.sp.ru/korovin.htm>.

42. Князев В. М. Полиграф и его практическое применение : учеб. пособие / В. М. Князев, Г. В. Варламов. – М. : Принт-Центр, 2012. – 859 с.

43. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования : [моногр.] / В. Г. Лукашевич. – К. : Изд-во Укр. акад. внутр. дел, 1993. – 194 с.

44. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 2002. – 748 с.

45. Малхазов О. Профвідбір та впровадження новітніх технічних засобів у роботі з персоналом / О. Малхазов, О. Кокун // Соціальна психологія. – 2005. – № 4 (12). – С. 84–90.

46. Методические рекомендации по проведению психофизиологического исследования с использованием полиграфа в АНО «ЦНКЭС» / [Электронный ресурс] // Центр независимой комплексной экспертизы и сертификации систем и технологий : офиц. сайт. – Режим доступа :

http://www.polygraph.su/docs/answer_1_4.doc.

47. Микелсонс У. Правовые аспекты использования полиграфа в Латвии как средства получения доказательств / У. Микелсонс // Теория и практика применения полиграфа в правоохранительной деятельности : V междунар. науч.-практ. конф. ГУВД Краснодарского края : материалы конф. / под ред. С. А. Кучерука, С. Л. Николаева. – Сочи : ГУВД Краснодар. края, 2002. – С. 145–147.

48. Мовчан Д. А. Питання імплементації в Україні зарубіжних підходів до нормативно-правового регулювання застосування поліграфа у процесі розкриття та розслідування злочинів / Д. А. Мовчан // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 5. – С. 256–262.

49. Морозова Т. Р. Фізіологічні основи когнітивного спілкування при поліграфічних перевірках [Електронний ресурс] / Т. Р. Морозова ; Ін-т соціал. та політ. психології Нац. акад. пед. наук України : офиц. сайт. – Режим доступу :

http://www.ispp.org.ua/podiy_14_s_21.htm.

50. Морозова Т. Р. Використання комп'ютерних поліграфів у кадровій роботі органів і підрозділів внутрішніх справ України : навч.-метод. посіб. /

Морозова Т. Р., Моцонелідзе І. О., Моцонелідзе Д. З. ; за ред. І. П. Красюка. – К. : Атіка, 2006. – 120 с.

51. Морозова Т. Р. Створення тестових опитувальників, призначених для поліграфічних обстежень з метою перевірки свідчень / Т. Р. Морозова // Актуальні проблеми психології. – 2008. – Т. 7, вип. 20, ч. 2. – С. 32–36.

52. Мотлях О. І. Поліграф: наукова природа походження, нормативно-правове регулювання та допустимі межі застосування : [моногр.] / О. І. Мотлях. – К. : Освіта України, 2012. – 394 с.

53. Мотлях О.І. Передестова бесіда експерта-поліграфолога з під експертним як основа для факхового проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа / О.І. Мотлях, А.О. Тодосієнко. – //Юридичний вісник Національного авіаційного університету: Серія «Повітряне і космічне право». – 2015. – № 1 (34). – С. 153-158

54. Мотлях О.І. Теоретичні і праксеологічні засади психодіагностики особистості з позиції компаративістського аналізу наукових «теорій поліграфа» / О.І. Мотлях. – // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2015. – № 2 (II). – С. 137-149

55. Мотлях О. І. Практика призначення та проведення судових психофізіологічних експертиз й експертних досліджень із використанням комп'ютерного поліграфа (методичні та практичні рекомендації) : посібник / О. І. Мотлях, І. П. Усіков. – К.: Освіта України, 2015. – 210 с.

56. Мотлях О. І. Психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа в практиці розслідування злочинів [Текст] : метод. рек. /Мотлях, О. І., Костюк В. Л., Куценко Д. В. – К.: Освіта України, 2016. – 73 с.

57. Мягих С. Г. Некоторые аспекты из области психологии лжи [Электронный ресурс] / С. Г. Мягих, А. М. Петров. – Режим доступа : http://www.portalus.ru/modules/psychology/readme.php?Subaction=showfull&id=1107023035&archive=&start_from=&ucat=26&category=26.

58. Никифорчук Д. Й. Теорія та практика поліграфічних опитувань у діяльності поліції / Д. Й. Никифорчук, В. І. Барко, Т. Ю. Ваврик // Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів України / за ред. В. Л. Регульського. – Львів : Львів. ін-т внутр. справ при НАВСУ, 2000. – С. 194–202.

59. Оглоблин С. И. Инструментальная «детекция лжи» / С. И. Оглоблин, А. Ю. Молчанов. – М. : Ньюанс, 2004. – 464 с.

60. Основы юридической психологии : учеб. / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепитько. – Х. : Одиссей, 2005. – 352 с.

61. Основы психологии : підруч. / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – [5-те вид., стереотип.]. – К. : Либідь, 2002. – 632 с.

62. Полиграфы («детекторы лжи») и безопасность. Справочная информация и рекомендации. – М. : Мир безопасности, 1999. – 107 с. – (Серия «Библиотека полиграфа»).

63. Поліграф [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклоп. – Режим доступу :

<http://uk.wikipedia.org/wiki/>.

64. Половникова Ж. Ю. Применение полиграфа в системе МВД Украины [Электронный ресурс] / Ж. Ю. Половникова. – Режим доступа : <http://www.poligraph.com.ua/crimpol/article2.htm>.

65. Практика использования полиграфов в США // Проблемы преступности в капиталистических странах (по материалам иностранной печати). – 1980. – Вып. 9. – С. 33–34.

66. Практика проведения судебных психофизиологических экспертиз с применением полиграфа в Украине [Электронный ресурс] // Украинское Бюро психофизиологических исследований и Безопасности. – Режим доступа :

17-15-07.html" <http://yurist.lिकासoft.com.ua/component/myblog/2011-02-04-17-15-07.html>.

67. Психологія : підруч. / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. / за ред. Ю. Л. Трофімова. – [3-тє вид., стереотип.]. – К. : Либідь, 2001. – 560 с.

68. Рибальченко О.М. Збірник універсальних тестів поліграфної перевірки при працевлаштуванні в кадровій безпеці : метод. посіб./ О. М. Рибальченко, В. В. Василенко, І. М. Козуб – Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2014. – 77 с.

69. Сабуров А. С. Юридична психологія : навч. посіб. [для студ. юрид. вузів і факультетів] / Сабуров А. С. – К. : ТП Пресс, 2003. – 208 с.

70. Салтевський М. В. Проблеми інструментальної детекції вербальної інформації в судовій експертизі / М. В. Салтевський // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2009. – Т. 22, вып. 61, № 2. – С. 307–312. – (Серія : Юридичні науки).

71. Семенов В. В. Правовые, тактические и методические аспекты использования полиграфа в уголовном судопроизводстве : учеб. пособие / В. В. Семенов, Л. Н. Иванов. – М. : Юрлитинформ, 2008. – 184 с.

72. Трегубенко З. Поліграф – для команди / З. Трегубенко // Моменти. – 2007. – № 1 (5). – С. 16–17.

73. Удалова Л. Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : [моногр.] / Л. Д. Удалова. – К. : А. В. Паливода, 2005. – 324 с

74. Усіков І. П. Криміналістичні особливості формування висновків психофізіологічного дослідження на поліграфі як одного із процесуальних джерел доказів [Електронний ресурс] / І. П. Усіков // Особливості розкриття та розслідування підрозділами МВС України злочинів проти життя та здоров'я особи : Наук.-практ. семінар, 18 листоп. 2011 р. / Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Режим доступу :

http://www.temenos.com.ua/article_kryminalistychni_osoblyvosti_formuvannya_vysnovkiv_psykhofiziologichnoho_doslidzhennya.html.

75. Усіков И. П. Эффективные приемы предтестовой беседы / И. П. Усіков // Актуальные проблемы психофизиологических исследований с применением полиграфа : сб. науч. стат. по материалам III науч.– практ. конф. – М., 2012 – С. 57–59

76. Фельдман Г. Пособие по детекции лжи [Электронный ресурс] / Г. Фельдман / Сайт РусЛиб. – Режим доступа : http://ruslib.ru/book/32/Yrid_psihologiaj/GaroldFeldman/Garold_Fellman.html.

77. Фрай О. Ложь. Три способа выявления. Как читать мысли лжеца, как обмануть детектор лжи / Фрай О. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 288 с.

78. Холодный Ю. И. Краткая история становления психофизиологического аппаратного метода детекции лжи [Электронный ресурс] / Ю. И. Холодный. – Режим доступа :

<http://www.liedetector.ru/pub/pub05.php>.

79. Холодный Ю. И. Правовые аспекты применения полиграфа при работе с кадрами [Электронный ресурс] / Ю. И. Холодный. – Режим доступа :

<http://www.liedetector.ru/pub/pub08.php>

80. Холодный Ю. И. Точность вывода по результатам психофизиологического исследования с применением полиграфа на примере работы в реальных условиях [Электронный ресурс] / Ю. И. Холодный // Российский полиграф. – 2004. – № 2. – Режим доступа :

<http://www.liedetector.ru/pub/pub17.php>.

81. Холодный Ю. И. Применение полиграфа при профилактике, раскрытии и расследовании преступлений (генезис и правовые аспекты) : [моногр.] / Ю. И. Холодный. – М. : Мир безопасности, 2000. – 160 с.

82. Холодный Ю. И. Криминалистическая полиграфология и ее применение в правоохранительной практике [Электронный ресурс] / Ю. И. Холодный. – Режим доступа :

<http://www.liedetector.ru/pub/pub03.php>.

83. Черней В.В. Актуальні проблеми впровадження поліграфних технологій у правоохоронну діяльність / В.В. Черней // Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи [Текст] : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2015 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – С. 3-6

84. Чернявський С.С. Проблеми використання поліграфа під час досудового розслідування / С.С. Чернявський // Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи [Текст] : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2015 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – С. 7-11

85. Шаповалов В.О. Методика визначення психологічних ознак достовірності/недостовірності показань у юридичній практиці : метод. посіб. / В.О. Шаповалов. – К., : Кафедра, 2012. – 92 с.

86. Шаповалов В. А. Методика определения психологических признаков достоверности/недостоверности в показаниях по видеоматериалам следственных действий / В. А. Шаповалов // Актуальные проблемы психофизиологических исследований с применением полиграфа : сб. науч. стат. по материалам III науч.– практ. конф. – М., 2012 – С. 60–63

87. Юридична психологія : підруч. [для студ. юрид. вищ. навч. закл. і факультетів] / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін. ; за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К. : Ін Юре, 1999. – 352 с.

88. Юридична психологія : підруч. / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – Х. : Право, 2008. – 240 с.

89. Ansley N. Zone Comparison Test. – Polygraph, 1998, 19 (2), p.110-116.

90. Canter D. V. Psychology and Law: Bridging the Gap, Ashgate Publishing / D. V. Canter, R. Zukauskiene. – Ltd, 2008. – 262 p.

91. Cesare Lombroso: A Brief Biography [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.cerebromente.org.br/n01/frenolog/lombroso.htm>

92. Matte J. A. Ph. D. Examination and Cross-Examination of Experts in Forensic Psychophysiology Using the Polygraph [Electronic resource] / James Allan Matte. – Mode of access :

<http://books.google.com/books?id=Lr-pjtihGmYC&printsec=frontcover&lr=&hl=ru#PPP1,M2>.

93. Segrave K. Lie detectors. A social history [Electronic resource] / Kerry Segrave. – Mode of access :

<http://www.books.google.com/books?id=Kr3xmUi61goC%printsec=frontcover%hl=ru>.

94. Leonard Keeler and his Instruments [Electronic resource]. – Mode of access :

<http://www.lie2me.net/thepolygraphmuseum/id12.html>.

95. Brain Scans as Lie Detectors: Ready for Court Use? [Electronic resource] // Associated Press. – 2006. – January, 29. – Mode of access :

http://www.livescience.com/041129_lie_detection.html.

96. Matte J. A. Forensic psychophysiology using the polygraph: Scientific truth verification – lie detection [Electronic resource] / James Allan Matte. – Mode of access : [ehind-the-Lie-Detector" http://www.scribd.com/doc/4202/The-Lie-Behind-the-Lie-Detector](http://www.scribd.com/doc/4202/The-Lie-Behind-the-Lie-Detector).

97. Marston W. The Father of Polygraph [Electronic resource] / William Marston. – Mode of access :

<http://www.lie2me.net/thepolygraphmuseum/id17.html>.

98. Хэссет Дж. Введение в психофизиологию (A Primer of Psychophysiology. James Hasset) / Хэссет Дж. ; пер. с англ. И. И. Полетаевой ; под ред. Е. И. Соколова. – М. : Мир, 1981. – 248 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Послідовність проведення психофізіологічного опитування осіб із використанням комп'ютерного поліграфа

1. Початок роботи.

1.1. Створіть окремий файл для роботи з черговим клієнтом. Назовіть файл або ж за прізвищем кандидата на опитування, або за умовним кодовим словом з позначенням дати проведення дослідження.

1.2. Увімкніть відеокамеру, яка є частиною технічного оснащення поліграфологічної перевірки. Озвучте на відеокамеру напрям виконання опитування (сфера застосування), а також ПІБ опитуваної особи, дату, місце, час, умови проведення дослідження тощо.

1.3. Чемно познайомтесь з опитуваною особою, яка прибула до Вас на спеціальне дослідження. Представтеся, повідомте про свою освіту, у тому числі спеціальну – поліграфолога (за бажанням про свій досвід роботи). Покажіть особі місце (приміщення, кімнату), в якому відбудеться процедура дослідження і вічливо запросіть її присісти на спеціально облаштоване місце для тестуючих із використанням поліграфа.

1.4. Поставте особі запитання на предмет володіння знаннями про поліграф та процедуру дослідження з його використанням (чи цікавилася особа з інших джерел про це дослідження і з якою метою). З'ясуйте чи проходила особа раніше такого роду перевірку, коли, де, з яких питань та які результати її проходження.

1.5. Поясніть, що результати проведеного поліграфологічного опитування не є основоположним для ініціатора й прийняття ним остаточного рішення в конкретному: кадровому, службовому, розслідуваному чи іншому ключовому питанні. Однак наголосіть на важливості результатів цих досліджень, оскільки ініціатор часто бере до уваги саме їх, бо цілком покладається на високу достовірність добутих інформаційних даних, вірогідність яких становить 95-98%.

1.6. У загальному розкажіть про процес опитування з використанням поліграфа (необхідно розповісти про документальне оформлення всього процесу; викласти загальну інформацію про поліграф; тестові запитання; правила, яких має дотримуватися особа під час виконання тестування тощо).

2. Документальне оформлення.

2.1. Пояснити особі, що процедура психофізіологічного опитування з використанням поліграфа забезпечує непорушність гарантованих їй конституційних прав. Жодним чином не створює загрози здоров'ю, не впливає на його стан, і не погіршує самопочуття людини. Не є обманом з боку поліграфолога і процедури виконання дослідження, і не використовує елементи гіпнозу чи будь-чого іншого, що може ввести людину в гіпнотичний стан.

2.2. Повідомити, що процедура психофізіологічного опитування з використанням поліграфа передбачає собою добровільну письмову згоду особи, яка оформляється шляхом власноручного підписання заяви. Такий документ гарантує поліграфологу, що участь особи у спеціальному дослідженні є добровільною, а не елементом примусу з боку третіх осіб.

3. Біографічні та інші інформаційні дані.

3.1. Такого гатунку інформація передбачає отримання додаткових відомостей від особи для з'ясування спеціалісту-поліграфологу наскільки індуктор готовий до проведення психофізіологічного опитування з використанням поліграфа.

3.2. Запропонуйте особі участь у системі зон порівняння (надайте опитуваному можливість оцінити себе за шкалою від 1 до 10).

3.3. Розпитайте в особи про її попередні місця роботи (переваги і недоліки); здобуту освіту/освіти; власні уподобання/хоббі – пам'ятайте про контрольні запитання.

3.4. Надайте особі спеціальну медико-технічну інформацію (поясніть, що поліграф є пасивним реєстратором психофізіологічних реакцій людини, які виникають в наслідок поставлених спеціалістом поліграфа запитань (стимулів) – необхідно з'ясувати цілковиту готовність опитуваної особи до процедури виконання дослідження:

3.4.1. З'ясуйте, чи відпочив (виспався) опитуваний на передодні проходження цього спеціального дослідження і скільки годин, а також чи не використовував для міцного сну снодійних чи інших медикаментів.

3.4.2. Чи вживав опитуваний перед тестуванням: алкогольні напої (якщо так, то коли, які і в якій кількості); тютюнові вироби, кальян (якщо так, то коли, які і в яких кількостях); медичні, фармакологічні, психотропні, седативні, наркотичні чи інші препарати (якщо так, то коли, які і в якій кількості).

4. Детальне пояснення процедури виконання дослідження.

4.1. Поясніть принцип емоційного реагування «боротьби або втечі» (з використанням наукового-технічного прикладу поліграфу).

4.2. Розкажіть про датчики реєстрації психофізіологічних реакцій людини, як складових поліграфа.

4.3. Поясніть, що брехня – це навмисна дія з боку індуктора, яка може мати для особи негативні (непередбачувані) наслідки (реакція на небезпеку).

4.4. Підкресліть, що реакції емоційного характеру людини проявляються автоматично без її волі й бажання і їх неможливо знищити, знизити чи уконтролювати. Реакції будуть проявлятися кожен раз при виникненні небезпеки для індуктора. Опитуваній особі потрібно на 100% бути правдивим із поліграфологом аби прилад зафіксував вірну реакцію і спеціаліст не помилився в обрахунку поліграм і прийняв справедливе рішення, яке ляже в основу підготовленого ним висновку.

4.5. Поясніть етапи виконання дослідження (предтестова, між тестова та після тестова бесіда).

5. Обговорення анкети.

5.1. Запишіть всю інформацію, не зафіксовану раніше.

5.2. Якщо опитувана особа зробила власне зізнання у невідомих для ініціатора діях – зафіксуйте та повідомте про них ініціатора дослідження.

6. Обговорення питань тесту.

6.1. Існує три різних типи питань, всі вони однаково важливі: чесність і повнота відповідей на кожне з них не повинна викликати жодних сумнівів.

6.2. Порядок проведення обговорення питань: жертовно-релевантні, релевантні, контрольні та нейтральні. Під час обговорення питань необхідно переконатися в тому, що контрольні запитання для опитуваної особи з використанням поліграфа є важливі.

6.3. Обговорюється лише одна серія питань за один раз.

6.4. Релевантні запитання – ті, які становлять основу ініційованого дослідження (до прикладу: питання про профпридатність особи або питання щодо національної безпеки).

6.5. Контрольні запитання – стосуються допоміжних інформаційних даних (наприклад: питання про чесність і порядність індивідуума).

7. Тестування із застосуванням між тестової бесіди.

7.1. Проведіть з особою стимулюючий тест «стим тест» (наприклад: на ім'я, прізвище тощо) і продемонструйте його результати.

7.2. Проведіть особі три пред'явлення тесту. Додайте четверте пред'явлення, якщо присутній артефакт.

8. Післятестова бесіда.

8.1. Попереднє ознайомлення з результатами проведеного тестування особи. Застереження: не слід робити заяв, що тестування було невдалим, а опитуваний має негативні результати тестування.

8.2. Обговорення результатів опитування необхідно вести толерантно. Ніколи не натякаючи опитуваній особі про те, що їй щось загрожує (відмова у працевлаштуванні, обвинувачення у вчиненому тощо).

8.3. Дайте можливість опитуваній особі виговоритися, це її заспокоїть. Підтримайте діалог у ключі того, чи немає в особи претензій до спеціаліста-поліграфолога та процедури виконання ним дослідження.

9. Висновок.

9.1. Запишіть на відеокамеру будь-які заяви, що поступили з боку опитуваної особи (недовіра поліграфологу; елементи погроз тощо).

9.2. Якщо опитувана особа зробила дискваліфікуючі зізнання, які були офіційно зафіксовані, вони мають бути розглянуті комісійно.

Додаток Б.

Гриф таємності

Затверджую

(П.І.Б.посада, звання, підпис)

**ЗАВДАННЯ
НА ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ
(ДОСЛІДЖЕННЯ) ОСОБИ З ВИКОРИСТАННЯМ КОМП'ЮТЕРНОГО
ПОЛІГРАФА**

Начальнику _____

(посада, звання, П.І.Б. начальника підрозділу, що здійснюватиме захід)

Прошу провести опитування у вигляді психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа відносно _____

(П.І.Б. опитуваної особи)

Підстава для проведення опитування: _____

Мета опитування: _____
(наприклад, оформлення допуску до відомостей, що складають державну таємницю)

Питання для з'ясування при проведенні опитування:

1. _____
2. _____

Довідку про результати проведення опитування (дослідження) направити

(найменування підрозділу-Ініціатора)

Виконавець

(посада, звання особи, що

(підпис)

(П.І.Б.)

заповнила бланк завдання)

«__» _____ 20__ р.

Додатки: (особиста справа, матеріали службового розслідування тощо).

-----лінія відриву-----

Розписка

Завдання на проведення ПФДВКП N ____ відносно _____

(П.І.Б.)

Отримав _____

(посада, звання, П.І.Б., підпис)

«__» _____ 20__ р.

ЗАЯВА ПРО ДОБРОВІЛЬНУ ЗГОДУ ОСОБИ

на проходження психофізіологічного опитування (дослідження) з використанням комп'ютерного поліграфа

Я, _____
(Прізвище, ім'я, по-батькові, дата народження, місце проживання)

внаслідок зробленої мені пропозиції з боку спеціаліста-поліграфолога _____ даю добровільну згоду на проходження співбесіди (перевірки) з використанням комп'ютерного поліграфа щодо обставин, пов'язаних із _____

У зв'язку з проведенням (експертизи, розслідування, кадрової перевірки) відповідно до вимог Закону України «Про захист персональних даних» № 2297-VI від 01.06.2010 р., даю свою згоду на обробку моїх персональних даних, а так само на передачу їх третім особам, органам досудового та судового слідства, адвокату.

Перед оформленням даної Заяви я ознайомлений(а) з істотою та основними правилами проведення співбесіди, готовий(а) їх дотримуватися, так як зацікавлений(а) у забезпеченні правильності проведення даної процедури. Мені роз'яснено, що:

1. Перевірка з використанням комп'ютерного поліграфа буде проведена тільки після моєї письмової згоди.
2. Не заперечую, щоб з метою забезпечення моїх прав та безпеки, під час проведення перевірки вівся відео- та аудіозапис.
3. Перед початком перевірки я буду ознайомлений (а) із загальним змістом питань, які мені будуть ставити, а перед проведенням кожного тесту — з конкретними питаннями цього тесту. Мені роз'яснено, що я маю можливість брати участь у редагуванні питань до повного розуміння їхнього змісту.
4. Мені роз'яснено, що я маю право відмовитися відповідати на будь-яке з поставлених мені запитань або взагалі відмовитися від подальшої участі в даній процедурі в будь-який момент часу проходження перевірки.
5. Мені роз'яснено, що перевірка з використанням комп'ютерного поліграфа проводиться з метою отримання відповідей на чітко визначені тематичні запитання з одночасною реєстрацією змін мого фізіологічного стану для подальшої комплексної експертної оцінки спеціалістом-поліграфологом.

6. Мені роз'яснено, що перевірка з використанням комп'ютерного поліграфа не завдає і не може завдати шкоди здоров'ю, прилад сертифікований, за точністю і безпекою належить до класу медичних приладів, не надає і не може робити ніякого фізичного впливу на людину, тому що призначений тільки для реєстрації її фізіологічного стану в момент запису тестів.

7. У разі умисного пошкодження мною, під час перевірки, поліграфних датчиків або інших приладів, в силу неадекватної (агресивної) поведінки як до процедури тестування, так і по відношенню до фахівця-поліграфолога, відшкодування шкоди покладесться на мене.

8. До початку перевірки з використанням комп'ютерного поліграфа я інформую, що не маю жодних причин, які могли б перешкоджати проходженню мною даного дослідження. Мені роз'яснено, що перевірка з використанням комп'ютерного поліграфа не буде проводитися в наступних випадках:

- при наявності у поліграфолога інформації про деякі психічні захворювання або розлади обстежуваного, а також у випадку загострення захворювань, пов'язаних з порушенням серцево-судинної або дихальної діяльності;
- при фізичному або психічному виснаженні обстежуваного, а також якщо він знаходиться в стані сонливості чи неконтрольованого перезбудження, не може координувати свої рухи і т. п.;
- в разі наявності у поліграфолога інформації про вживання особою сильнодіючих психоактивних речовин або лікарських препаратів, або при виявленні поліграфологом ознак вживання названого;
- в разі знаходження обстежуваного в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, а так само похмілля;
- в разі наявності даних про вагітність обстежуваної (друга половина періоду вагітності).

Своє рішення про проходження перевірки з використанням поліграфа приймаю добровільно, без примусу і без тиску від будь-кого, суть і сенс вищевикладених положень мені зрозумілий.

(Нижче власноруч відзначити згоду на проходження перевірки або причини відмови, вказати стан здоров'я, та прийом медикаментів)

(Підпис опитуваного)

____ / ____ / ____
(дата)

Підпис спеціаліста-поліграфолога _____ (_____)

Один із можливих варіантів передтестової бесіди спеціаліста-поліграфолога з особою на проведення психофізіологічного опитування з використанням комп'ютерного поліграфа

Доброго Вам дня. Моє П. І. Б.....
Я спеціаліст-поліграфолог.....

Ви знаєте відносно яких питань призначено Вам психофізіологічне опитування з використанням комп'ютерного поліграфа? *(Знає/Не знає)*.

Поясню. Ви...*(уточнити дію)*. З цією метою.....За результатом проведення цього спеціального дослідження, я підготую експертний висновок. Ви повинні розуміти, що він може матиме як категоричний так імовірнісний характер викладу, як допомогти, так і зашкодити Вам у вирішенні питання, відповідно до мети ініційованого дослідження. Для того, щоб Вам допомогти мені потрібно щоб Ви дали письмову згоду на проведення процедури психофізіологічного опитування з використанням комп'ютерного поліграфа. Якщо Ви згодні, то ось Вам бланк на добровільну участь у цьому дослідженні читайте, обмірковуюте, якщо згодні підписуйте. Виникнуть запитання будь-якого характеру задавайте де соромтесь.

А поки що, для більш детальної обізнаності з комп'ютерним поліграфом я ознайомлю Вас з цим приладом та процесом виконання даного дослідження. Це допоможе Вам отримати нову інформацію про поліграф або ж розширити знання, які Ви до цього про нього мали.

Скажіть, чи проходили Ви раніше такого виду спеціальне дослідження ? *(Якщо так, то уточнити коли, де, ким, відносно перевірки якої інформації та які результати дослідження)*.

Зараз я познайомлю Вас з особливостями проведення психофізіологічного опитування з використанням комп'ютерного поліграфа, зокрема про те, які психофізіологічні реакції організму людини даний прилад реєструє і за допомогою чого. Як відбувається фіксація проявлених реакцій людини на стимул (задане питання) і у вигляді чого. Яким чином виявляється правдивість чи неправдивість інформаційних даних, отриманих від Вас за результатом проведеного цього спеціального дослідження. Також, ознайомлю Вас у процесі передтестової бесіди з тими питаннями, які є важливими для з'ясування мені, спеціалісту-поліграфологу, в межах поставленого ініціатором завдання. Ці запитання матимуть вигляд тестів на які Вам необхідно буде дати ствердну відповідь «Так» або ж «Ні».

У загальних рисах я пояснив Вам, що собою являє процедура психофізіологічного опитування з використанням комп'ютерного поліграфа, а більш детальну інформацію я зможу Вам надати після Вашої письмової згоди на її проведення.

Ви заповнили бланк такої заяви? Підписали його? Тоді приступаємо.

Прикріплюючи на Вас датчики поверх одягу, я поясню Вам їх принцип роботи, деякі особливості, які дозволять мені, спеціалісту-поліграфологу, точно визначити за їх допомогою наскільки Ви чесні зі мною і Ваші наміри щирі.

Ви повинні розуміти, що люди дуже вміло можуть маскуватися під жертву. Можливо і Ви цим зараз користуєтеся? *(Як правило, відповідь – Ні)*.

Згоден, у мене немає підстав Вам не довіряти, але й довіряти до кінця я також Вам не можу. Однак зазначу, що своєю добровільною участю у проведенні психофізіологічного опитування з використанням комп'ютерного поліграфа, Ви намагаєтеся допомогти собі через мене спростувати певні сумніви, які виникають відносно Вас у ініціатора.....

У свою чергу додаю, що поліграф це надзвичайно точний і віднесений до класу надчутливих медико-технічних приладів, який гарантує цілковиту безпеку життю і здоров'ю людини. Він виявляє будь-які, навіть самі незначні зміни Вашого організму, проявлені у вигляді емоцій на стимули (запитання), шляхом реєстрування сигналів, що надходить від датчиків закріплених поверх Вашого одягу на тілі. Тобто, не розказуючи мені нічого, Ваш організм сам розповість мені необхідну інформацію і це зафіксує поліграф. Якщо Ви будете мене обманювати, то через прилад я відразу це побачу. У Вас зміниться пульс, частота дихання, збільшиться потовиділення, мимовільно станете йорзатися на стільці або подавати інший мимовільний знак тілом. Додаю, що той, хто обманює, може видати себе тремтячим голосом. У людини-брехуна, під час вимови неправдивих слів та речень завжди рефлекторно розширюється зіниці очей, відбувається почервоніння обличчя, масове потовиділення тощо.

Я перерахував Вам лише деякі психофізіологічні реакції, які надточно реєструє поліграф.

Вам зрозуміло як працює цей науково-технічний прилад?

Щоб перевірити, чи володієте Ви інформацією відносно....., я підготував Вам спеціальні тести, які складаються приблизно з 6-10 різних варіантів. Якщо взяти окремий тест, то в ньому буде одне перевірочне запитання, а решта питань, які я додавав до нього, але виглядають вони дуже правдоподібно.

Щоб пройти успішно психофізіологічне опитування з використанням комп'ютерного поліграфа, Ви повинні чітко дотримуватися відповідних правил, з якими я Вас зараз ознайомлю. Одне з основних полягає в тому, що людина повинна бути зі мною, спеціалістом-поліграфологом, щирою.

Ви розумієте, що це означає? *(Надати можливість щоб особа проговорила, що саме вона розуміє під термінологією **щирість**)*.

Якщо ж я зрозумію, що Ви від мене щось намагаєтеся приховати, навіть будь-яку деталь, то я зроблю для себе висновок, що на питання, які винесені на дослідження з використанням комп'ютерного поліграфа, Ви напевне будете говорити мені неправду.

Вам це зрозуміло?

Умова бути щирим у даному спеціальному дослідженні є обов'язковою, тому, що поліграф це не «рентген думок» і він чітко зафіксує проявлені Вами

психофізіологічні реакції, а мені доведеться потім обробляти зареєстровані сигнали, які надійшли з Вашого організму і я можу неввірно їх сприйняти.

Ви хочете, щоб я помилився? (*Однозначна твердна відповідь Ні*).

Тому будь-яка ваша недовомовленість, тобто інші спогади, навіть поза темою психофізіологічного опитування з використанням комп'ютерного поліграфа, може спровокувати емоційне хвилювання і прилад відразу ж їх зафіксує. При цьому Ви можете навіть не відчувати цих змін.

Мені ж причина такого хвилювання Вашого організму буде незрозуміла, тому, що я не знатиму, з чим вона пов'язана та як вплинули на Вас ці переживання і спонукали появу таких психофізіологічних реакцій. У такій ситуації я можу помилково звинуватити Вас у брехні з основного питання, винесеного на дослідження. Я ж відверто хочу Вам допомогти і моя допомога полягатиме в правильності постановки запитань та об'єктивності оцінювання наданих Вами відповідей на них.

Ви ж хочете, щоб мої висновки, як спеціаліста-поліграфолога, були максимально об'єктивними? (*Однозначна твердна відповідь Так*).

Тому, основою наших спільних намірів є дотримання правила уникнення недовомовленості. Зрозумійте, що недовомовленість це не завжди брехня, але для поліграфа вона виглядає саме так. Коли людина говорить неправду – вона це робить навмисне, значить, що їй є що приховати. Коли людина недоговорює – вона це робить тому, що вважає інформацію, яку згадала не важливою для ініційованого зацікавленою стороною дослідження. Для кращого осмислення цього правила згадайте, якщо у Вас буває кепсько на душі і Вас щось бентежить, обтяжує, Ви це носите в собі, а коли тільки розповіли – відразу стає легше. На цьому підході побудовані всі психотехніки і психотерапія. Навіть до церкви люди йдуть на сповідь, щоб залишити там свої хвилювання, за умови, коли проговорюють священникові проблемні питання у слух. Таким чином, якщо Ви згадаєте що-небудь про себе, поза інший період часу і в іншій ситуації або про свого колегу, сусіда, друга, знайомого під час проведення з Вами психофізіологічного опитування з використанням комп'ютерного поліграфа – то ваші хвилюючі спогади, переживання можуть зіграти з Вами підступний жарт, і поліграф визначить це як свідомо прихована інформація на брехню.

Ви хочете щоб я помилився і звинуватив Вас у тому, що у Вашому минулому не було? (*Однозначна твердна відповідь Ні*).

Тому єдиний спосіб пройти успішно психофізіологічне опитування з використанням комп'ютерного поліграфа, – це дотримуватися правил означених вище мною і звільнити свою пам'ять від інших асоціативних спогадів, концентруючи свою увагу лише темі питань цього спеціального дослідження.

Ви згодні зі мною? (*Однозначна твердна відповідь Так*). Тоді приступимо до проведення психофізіологічного опитування з використанням комп'ютерного поліграфа.....

Варіанти постановки релевантних питань з обґрунтуваннями для обговорення теми, пов'язаної національною безпекою

1. Питання № 4. «Ви знаєте кого-небудь, хто займається шпигунством або диверсійною діяльністю проти України?»

1.1. Шпигунство розглядається як навмисне несанкціоноване розкриття інформації/матеріалу іноземній державі, представникам влади, групи або організації, яка є підставою вважати, що така інформація/матеріал може бути використана зашкодити Україні або на користь іноземної держави, групи або організації. Диверсія розглядається як навмисне перешкоджання, уповільнення, пошкодження або знищення державного майна, проєктів або людей (включаючи власність держави або проєкти навіть, що виконуються підрядниками) з наміром нанести шкоду проєктам або національній безпеці України. Це питання охоплює особисту безпосередню участь, надання допомоги іншим і знання про невідомі випадки шпигунства або диверсій. Шпигунство або диверсії можуть бути вчинені за власною ініціативою або на прохання інших. Ключовими елементами шпигунства і диверсійної діяльності, за визначенням, вважаються:

1.1.1. Опрацювання, пошук можливостей для заняття шпигунством або диверсіями.

1.1.2. Отримання пропозиції взяти участь в шпигунстві або диверсії.

1.1.3. Здійснення вербування для шпигунства або диверсійної діяльності.

1.1.4. Навчання агентів для шпигунства або диверсійної діяльності.

1.1.5. Постановка завдань для здійснення шпигунства або диверсій.

1.1.6. Підтримка контактів з метою здійснення шпигунства або диверсій.

1.1.7. Планування шпигунства або диверсійної діяльності.

1.1.8. Діяльність з метою шпигунства або диверсій, включаючи неправильне копіювання, видалення, передача секретних матеріалів/інформації та ін., знищення державного майна України.

1.1.9. Отримання за шпигунство або диверсії грошей, звань, нагороди, особистої/сімейної вигоди та ін.

1.1.10. Здійснення контролю, оцінки результатів шпигунської чи диверсійної діяльності.

1.1.11. Наміри участі в шпигунстві або диверсійної діяльності.

1.1.12. Володіння інформацією про раніше невідомі випадки шпигунства або диверсійної діяльності.

1.1.13. Причетність до одного або декількох із перерахованих пунктів розцінюється як шпигунство або диверсійна діяльність. Мотивація шпигунства або диверсійної діяльності (наприклад, гроші, ідеологія, релігійні переконання) має значення, але не знижує значення скоєних злочинів.

2. Питання № 6, «Ви навмисно порушували режим поведінки з секретною інформацією?».

2.1. Це питання стосується передачі секретної інформації або матеріалів стороннім особам. Сторонньою особою є людина, що не має допуску до відповідної секретної інформації або матеріалів. Ключові моменти питання:

2.1.1. Шпигунство.

2.1.2. Диверсії.

2.1.3. Дії направленні на заподіяння шкоди Україні.

2.1.4. Дії направленні на допомогу іноземній державі.

2.1.5. Отримання грошової/особистої вигоди.

2.1.6. Передача інформації в засоби масової інформації.

2.1.7. Випадки навмисного або ненавмисного розголошення інформації.

3. Питання № 8. «У Вас були несанкціонованого контакти з іноземними громадянами?»),

3.1. Ключовими моментами цього питання є:

3.1.1. Таємні, секретні, несанкціоновані контакти з іноземними громадянами, які представляють іноземну державу, групу людей чи організацію.

3.1.2. Контакти, які необхідно приховати від спеціаліста-поліграфолога.

3.1.3. Контакти, які можуть привести до потенційної або реальної загрози вітчизняній національній безпеці.

3.1.4. Контакти, які можуть привести до несанкціонованої допомоги іноземній державі, групі або організації.

3.1.5. Неповідомленні візити в іноземні посольства, консульства або представництва.

3.1.6. Прихований, тривалий або короткостроковий, контакт з іноземним громадянином, який необхідно приховати.

3.1.7. Контакт розглядається так, щоб охопити всі засоби зв'язку (наприклад, особистий контакт, телефонний, через комп'ютер, за допомогою короткохвильового передавача, письмове повідомлення та ін.).

3.1.8. Повсякденний контакт з іноземними громадянами і санкціоновані контакти з іноземними представниками повинні бути виключені з розгляду цього питання.

4. Питання № 10. «Ви коли-небудь брали участь у терористичній і підривної діяльності?»).

4.1. Підривною діяльністю є будь-яка діяльність, яка заважає, підриває або знищує права громадян, гарантовані Конституцією, або може привести і приводить до насильства або незаконного повалення державного устрою. Терористична діяльність являє собою навмисне залякування влади або населення з використанням насильства або погроз застосування насильства для досягнення політичних, релігійних або ідеологічних цілей. Терористична діяльність є політично мотивованою насильницької діяльністю. Питання повинні бути уточнені для визначення особистої участі в підривній або терористичній діяльності або підтримки підривних і терористичних груп. Ключовими моментами підривної і терористичної діяльності повинні бути позначені:

4.1.1. Опрацювання та пошук можливостей заняття підривною або терористичною діяльністю.

4.1.2. Контакт з підривними або терористичними групами або їх представниками.

4.1.3. Отримання пропозицій взяти участь у підривній або терористичній діяльності.

4.1.4. Вербування для здійснення підривної або терористичної діяльності.

4.1.5. Навчання підривній або терористичній діяльності.

4.1.6. Постановка завдань щодо здійснення підривної або терористичної діяльності.

4.1.7. Планування підривної або терористичної діяльності.

4.1.8. Вчинення або надання допомоги в здійсненні підривної або терористичної діяльності.

4.1.9. Надання підтримки підривної або терористичної організації (наприклад, грошима, обладнанням, особистим часом, матеріально-технічним забезпеченням та ін.).

4.1.10. Отримання вигоди (наприклад, грошима, становищем, особистим/сімейним збагаченням) за вчинення підривних або терористичних актів або підтримку підривної або терористичної організації.

4.1.11. Володіння прихованою інформацією про підривну або терористичну діяльність.

Варіанти постановки релевантних питань з обґрунтуваннями для обговорення теми, пов'язаної з кадровим «скрінінгом»

Питання № 24. «Ви коли-небудь вчиняли тяжкі злочини?».

Рамки цього питання повинні охоплювати злочини, за які опитувана (досліджувана) особа з використанням поліграфа була притягнута до юридичної відповідальності, а також за будь-які тяжкі злочини нерозкриті, за які не було покарано особу. Ключові моменти, які повинні бути опрацьовані спеціалістом-поліграфологом:

- усі виявлені чи нерозкриті злочини, які призводили або можуть призвести до арешту особи, з обвинувального вироку, кримінальному переслідуванню;
- усі злочини та правопорушення, включаючи злочини проти особи або власності, що мають чітко виражений навмисний характер. Крім того, будь-який випадок, в якому опитувана (досліджувана) особа була запідозреною або затриманою поліцією як підозрювана в тяжкому злочині;
- усі злочини та участь особи в незначних кримінальних проступках, вчинених у підлітковому віці;
- усі злочини щодо втягнення підлітків у злочинну діяльність.

Спеціаліст-поліграфолог, для власного переконання, що опитувана (досліджувана) особа розуміє сутність проступків, злочинів та тяжких злочинів, повинен її опитати особу, а за потреби пояснити на конкретних прикладах їх ознаки. Особливу увагу слід приділяти обговоренню сексуальних злочинів, оскільки поліграфологічне опитування спеціально не включає релевантні питання з цієї теми. Прикладами сексуальних злочинів є зґвалтування, сексуальне насильство над дітьми та ін. Сексуальна активність за обоюсторонньою згодою між дорослими не повинна прийматися до уваги, якщо це не було пов'язано з арештом.

Питання № 26. «Ви навмисно приховуєте будь-яку інформацію про незаконні дії з наркотиками?».

Тимчасові рамки для з'ясування таких притиправних дій мають становити п'ять років. Питання про особисту участь в незаконних діях з наркотичними засобами повинно бути спрямоване на перевірку будь-якої участі кандидата на опитування в незаконному використанні чи розповсюдженні цих речовин у рамковому відліку останніх п'яти років. З цією метою має бути з'ясовано напрями використання наркотичних речовин:

- особисте вживання наркотичних речовин чи для проведення експериментів, включаючи одноразове чи багаторазове використання;
- придбання наркотичних речовин або наркотиків (участь в придбанні розглядається як варіант такого придбання).
- вирощування або виробництво наркотиків або наркотичних засобів;

- розповсюдження нелегальних ліків або наркотиків, включаючи перевезення, зберігання, продаж або надання допомоги;
- вживання ліків, придбаних за рецептом з метою отримання стану сп'яніння.

Вирощування, виробництво і розповсюдження наркотиків або наркотичних засобів з метою отримання прибутку є одночасно і тяжким злочином, і незаконними діями, тому передтестову бесіду має бути пов'язано саме обговоренню цих питань.

Питання № 28. «Ви навмисно викривили або приховали будь-яку інформацію про себе?».

Ключові моменти, які пов'язані з цим питанням:

- умисне надання неправдивих відомостей в анкеті з метою обману чи введення в оману.
- умисне приховування інформацію в анкеті з метою обману чи введення в оману.

Питання не повинне стосуватися ненавмисних помилок, допущених при заповненні документів, пов'язаних з працевлаштуванням.

**Варіанти контрольних запитань тесту, з часовими рамками,
спрямовані на отримання однозначної відповіді «ні»**

1. До (такого віку) Ви брехали?
2. До (такого віку) Ви робили щось неетичне?
3. До (такого віку) Ви робили щось погане в своєму житті?
4. До (такого віку) Ви порушували будь-які встановлені правила або закон?
5. До (такого віку) Ви робили що-небудь таке, за що Вам може бути соромно?
6. До (такого часу) Ви фальсифікували будь-які офіційні документи?
7. До (такого часу) Ви коли-небудь брехали своєму начальству?
8. До (такого часу) Ви брехали, щоб уникнути неприємностей?
9. До (такого часу) Ви брехали, щоб представити себе в кращому світлі?
10. До (такого віку) (такого часу) Ви обманювали в школі?
11. До (такого часу) Ви робили що-небудь таке, за що Вас могли звільнити з роботи?
12. До (такого часу) Ви обманювали роботодавця з будь-якої причини?
13. До (такого часу) Ви обманювали кого-небудь?
14. До (такого часу) Ви приховували будь-яку інформацію від кого-небудь?
15. До (такого часу) Ви говорили неправду про будь-кого?
16. До (такого часу) Ви брехали, щоб поліпшити своє становище?
17. До (такого часу) Ви брехали про щось важливе?
18. До (такого часу) Ви брехали представникам влади?
19. До (такого часу) Ви брехали, щоб приховати що-небудь?
20. До (такого часу) Ви коли-небудь робили проступки, за які могли бути звільнені?

(Контрольні питання без часових рамок)

1. Ви коли-небудь позичали гроші за підробленими документами?
2. Ви коли-небудь брехали про когось за його спиною?
3. Ви коли-небудь обманювали в школі?
4. Ви коли-небудь обманювали в спорті?
5. Ви коли-небудь обманювали граючи в карти?

Приклад питань тесту - перший етап

1. Нейтральне питання: «В цій кімнаті зараз світло?» – «Так».
2. Жертовно-релевантне питання: «Щодо питань про національну безпеку, Ви маєте намір відповідати правдиво на кожне з них?» – «Так».
3. Контрольне питання: «До 30 річного віку Ви брехали з серйозних випадків?» – «Ні».
4. Релевантне питання: «Ви знаєте кого-небудь, хто займається шпигунством або диверсійною діяльністю проти України?» – «Ні».
5. Контрольне питання: «До 30 річного віку Ви обманювали представників влади?» – «Ні».
6. Нейтральне: «Сьогодні?» – «Так».
7. Релевантне питання: «Ви навмисно порушували режим поводження з секретною інформацією?» – «Ні».
8. Контрольне питання: «До 30 річного віку Ви покривали своєю брехнею кого-небудь?» – «Ні».
9. Релевантне питання: «У Вас були несанкціоновані контакти з іноземними громадянами?» – «Ні».
10. Контрольне питання: «Ви дійсно чесна людина?» – «Так».
11. Релевантне питання: «Ви коли-небудь брали участь у терористичній або підривній діяльності?» – «Ні».
12. Контрольне питання: «Ви та людина, яка не зрадить друзів?» – «Ні».

Приклад питань тесту - другий етап

1. Нейтральне питання: «В цій кімнаті світло?» – «Так».
2. Жертовно-релевантне питання: «Що стосується Вашого минулого, Ви маєте намір відповісти на кожне питання правду?» – «Так».
3. Контрольне питання: «До 30 річного віку Ви брехали, щоб представити себе в кращому світлі?» – «Ні».
4. Релевантне питання: «Ви коли-небудь вчиняли тяжкі злочини?» – «Ні».
5. Контрольне питання: «Ви особистість, яка ніколи не зрадить членів своєї родини?» – «Ні»,
6. Релевантне питання: «Ви навмисно приховуєте будь-яку інформацію про незаконні дії з наркотиками?» – Ні.
7. Нейтральне питання: «Зараз місяць?» – «Так».
8. Контрольне питання: «Вам можна повністю довіряти?» – «Так».
9. Релевантне питання: «Ви навмисно викривили або приховали будь-яку інформацію про себе?» – «Ні».
10. Контрольне питання: «До 17 річного віку Ви обманювали в школі?» – «Ні».

О.І. МОТЛЯХ, Є.М. КОРЖ

**ЗАСТОСУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ПОЛІГРАФІВ ПРИ
ПРОФЕСІЙНОМУ КАДРОВОМУ ВІДБОРІ В ПІДРОЗДІЛИ
МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ ТА
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ**

Методичний посібник

Підписано до друку 07.02.2017 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 6,1
Наклад 300 прим.

ВД «Освіта України»
ФО-П Маслаков Руслан Олексійович
Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №4726 від 29.05.2014 р.
Тел. (098) 366-48-27, (095) 699-25-20.
E-mail: osvita2005@mail.ru, www.rambook.ru

Видавничий дім «Освіта України» запрошує авторів до співпраці
з випуску видань, що стосуються питань управління,
модернізації, інноваційних процесів, технологій, методичних
і методологічних аспектів освіти та навчального процесу
у вищих навчальних закладах.
Надаємо всі види видавничих та поліграфічних послуг.